

Antoine d'Abbadie eta garaikideen sare intelektuala

(Antoine d'Abbadie and intellectual networks at the end of the nineteenth century)

Hernández Mata, Amelia*

Eusko Ikaskuntza

María Díaz de Haro, 11 - 1

48013 Bilbo

* Eusko Ikaskuntza

Antoine d'Abbadiek oso eginkizun garrantzitsua bete zuen euskal kulturaren XIX. mendearen amaieran, Ipar zein Hegoaldeko euskal zaleak harremanetan ere jarriz. Horrela, Antoine d'Abbadiek Inchauspe, Duvoisin, José Antonio Uriarte, Echenique, Salaberry eta Claudio Otaegurekin Bonaparteren lan taldea osatu zuen. Julien Vinson, Charencey eta Arturo Campionen teoriatik, ostera, urruti samar zegoen Bonaparte printzea. Alde eta kontraktasun hauek batzarrak, elkarrizketak, kritikak, eskutitz trukaketa eta abarretan gauzatu ziren; guzti hori aztertzeak Antoine d'Abbadieren garaiko sare intelektuala ezagutzeko bidea emango digu.

Giltz-Hitzak: Euskaltasuna. Kultura. Sareak.

Antoine d'Abbadie ejerció un papel muy importante en el impulso de la cultura vasca a finales del siglo XIX, así como en el fomento de la relación entre los intelectuales del norte y del sur de Euskal Herria. Así, formó un grupo de trabajo que colaboró con Luis Luciano Bonaparte con Inchauspe, Duvoisin, José Antonio Uriarte, Echenique, Salaberry y Claudio Otaegui. Sin embargo, el príncipe Bonaparte se mantenía alejado de las teorías gramaticales de Julien Vinson, Charencey y Arturo Campion. Estas relaciones de colaboración o de enemistad dieron lugar a una serie de reuniones, conversaciones, críticas, intercambio de cartas, etc., el estudio de todo lo cual nos ha permitido conocer un poco mejor la red intelectual de la época de Antoine d'Abbadie.

Palabras Clave: Vasquismo. Cultura. Redes.

Le travail d'Antoine d'Abbadie fut très important dans la culture basque du XIXème siècle; il mit aussi en relation les intellectuels du nord et du sud du Pays Basque. Il forma le groupe qui collabora avec Louis Lucien Bonaparte: Inchauspe, Duvoisin, José Antonio Uriarte, Echenique, Salaberry et Claudio Otaegui. Par contre, le prince Bonaparte était loin des théories grammaticales de Julien Vinson, Charencey et Arturo Campion. Ces relations d'amitié ou d'hostilité produisirent des réunions, discussions, critiques, lettres, etc., et c'est en étudiant tout ça que nous avons pu connaître en peu mieux le réseau intellectuel de l'époque d'Antoine d'Abbadie.

Mots Clés: Basquisme. Culture. Réseaux.

Antoine d'Abbadie Dublinoan jaio zen 1810ean. Bi anai zuen: Jean Charles eta Arnauld eta hiru arreba: Elisa, Céline eta Julienne. Heuren aitak, Michel D'Abbadie, Irlandara joan behar izan zuen errefuxiatu Frantziako iraultza garaian eta ez zen Frantziara bueltatu 1820 arte, Toulousean, 1928an Parisera bizitzen joan ziren arte.

D'Abbadie aita euskalzalea zen eta seme alabengan zaletasun hori sustatzen saiatu zen, baita ingurukoengan ere. 1929an Pierre Darrigolen *Disseration Critique et Apologétique de la langue Basque* irakurri zuenean Académie Françaisek eraturako Volney sariara aurkeztuta adoretu zuen Darrigol. Saria irabazi zuen, 1200 liberatakoa; Michel d'Abbadieren bidez jaso zuen, gaixorik baitzegoen. Lehiaketara aurkeztu ziren ere Garay de Monglave¹ eta Lécluse jaunak.

Aipatu Lécluse ezaguna zen jadanik Michel D'Abbadierentzat. Honek lagundu zion ikasketetan eta dirua eman zion idazten zuena argitaratzeko. Léclusek *Manuel de la langue basque* kaleratu zuenean Darrigol abadeari eskeini zion lehenengo partea, gramatikari buruzkoa, eta bigarrena, hiztegiarena, Michel D'Abbadieri. Eskuliburu honetan Léclusek Michel d'Abbadieren aholkuak jarraitu zituen, Antoine d'Abbadiek dinoskuen bezala: "M. Lécluse a le premier établi, d'après les conseils de mon père, l'existence d'un dialecte particulier dans l'ancienne province de Soule (Ziberoa)"². Antoinerentzat ere ezaguna zen Lécluse, literatura grekerazko irakaslea baitzen³ Toulouseko ikastegian.

Bestetik, Garay de Monglavek Euskal Herriko historia idazteko asmoa zuen: "MM. de Monglave et de Labadie se proposent d'écrire en collaboration une histoire du Pays basque. D'après ce que l'un de ses Messieurs m'a écrit, votre ouvrage et le leur auront plus d'un rapport; mais l'un doit attendre sa retraite, l'autre, la délivrance d'engagements contractés. Deux années doivent d'écouler ainsi et qui sait s'ils ne rencontreront pas encore quelque obstacle au bout de ces deux années. Je ne puis donc que vous engager à continuer votre travail"⁴.

Zuzenbidea eta Zientziak ikasi ondoren, bidaiak egiteari ekin zion Antoine d'Abbadiek, Ingalaterra eta Irlandara, 1835an, eta Brasil, Etiopia eta Egiptora, 1837an, Arnault anaiarekin. 1849an Frantziara bueltatu zen betiko, Abbadie izeneko jauregira, Hendaiatik hurbil. 1867an Académie de Scienceseko kidea izendatu zuten eta 1892tik 1897 arte bertako lehendakaria izan zen.

EUSKAL JAIK

Antoine d'Abbadiek euskeraren erabilera bultzatzearren Euskal Jaiak antolatzeari ekin zion. 1851ko irailaren 9an pelota partidu baten babestzailea izan ostean, Urruñan, 1853ko irailaren 6an lehenengo euskal jai antolatu zuen, Urruñan ere; epaimahaia osatuko zutenak: Dassance, Harriet, Lissardy, Goyhetche, Ducos, Lerenboure eta d'Abbadie, baina jai egu-

1. 1834an Garay de Monglavek, Institut Historiqueko idazkaria, Altabiskarreko kantua konposatu zuen.

2. D'Abbadie, A. Th. eta Chaho, A.: *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*, Paris, 1836, 37. or.

3. "Une heure sonne, je vais peut-être au cours de M. Lécluse; mais plus souvent je vais, en lisant le *Voyage d'Anacharsis*, attendre la classe du soir, classe de dégoûts, classe de Philosophie; depuis deux heures et demie jusqu'à quatre heures et demis, je dévore l'enui des syllogismes", Darboux, G.: *Notice historique sur Antoine d'Abbadie*, 1907

4. Francisque-Michelek Duvoisini bidalitako eskutitza Burdeosetik 1855ko abustuaren 1ean, Dubarat, V.: "Lettres adressées au capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1907, 421-423 orr.

nean Larralde, Diustéguy eta Hiribarren izan ziren epaileak. Lehenengo saria Bardoseko Celhaberentzat izan zen. Etchahun partaideetarik bat izan zen eta ez irabaztean, satira bat eskeini zion epaimahaiari.

1954, Urruña: Lehenengo et bigarren saria Bardozeko Dussautentzat; kanpoan geratu ziren Urruñako Arrupe, Bastidako Borda eta Bardozeko Celhabe. 1955, Urruña: Lehenengo saria Jean Baptiste Elissambururentzat; aurkeztu ziren ere: Urruñako Martín Arrupe eta Ziburuko Arnaud Haramboure. 1956, Urruñan: Larralde doktoreak eskuratu zuen lehenengo saria Bonaparte printzearen eskuetatik. 1857, Urruña: Louis Ithurbidek irabazi zuen lehenengo saria. 1858, Urruña: Elissamburuk, Jean Hiriartek eta M. Baluyanek irabazi zituzten sariak; ohorezko aipamenak egon ziren Gazteluberry, Elissamburu, Larralde, Pierre Haraneder, Arnaud Haramboure eta Etcheberryrentzat; parte hartu zuen ere Goyetche abateak. 1859, Urruña: Lehengo saria Larralderentzat, bigarrena G. Haroztegyrentzat, hirugarrena Marin Gilbeaurentzat eta laugarrena M. P. Mendibilentzat; ohorezko aipamena Oxalderentzat. 1860, Urruñan: Duvoisin kapitainak sarituen berri eman zuen *Le Courier* egunkarian: Lehenengo saria Harlouchirentzat, bigarrena Ainhoa Elizalderentzat, ohorezko aipamena Léon Elissambururentzat; aurkeztu ziren ere Larralde eta Elissamburu. 1861, Urruña: Ez zen sarizaturik egon. 1862, Urruña: "En este concurso sucedió una anomalía. Se habían anunciado tres premios que, luego, se redujeron a uno y, con tal atraso, que se hizo difícil para el jurado explicar lo sucedido"⁵. J. B. Elissambururentzat izan zen lehenengo saria; ohorezko aipamena Lapitz, Garro eta Duhalderentzat; aurkeztu zen ere Larralde. 1963, Urruña: Lehenengo saria Betiri Olhondorentzat eta bigarrena Larralderentzat. 1964, Sara: Lehenengo saria Larralderentzat, bigarrena A. Salaberryrentzat. 1865, Sara: Lehenengo saria Sarako Joanes Berjesentzat, ohorezko aipamena Larralderentzat. 1866, Sara: Lehenengo saria J. B. Elissambururentzat. 1867, Sara: Lehenengo saria Joanes Bergesentzat. 1868, Sara: Lehenengo saria J. Oxalderentzat; aurkeztu zen ere Augustin Etcheverry. 1869, Sara: Aurreko urteetan bezala d'Abbadiek 830 libera bidali zion Sarako alkateari saritan banatzeko; Ustaritzeko Laborde-Noguezek, bere aldetik, makila bat eman zuen lehenengo saria jaso zuenarentzat. Bertsolariek binaka ari ziren harte hartzen d'Abbadiek gaia ezartzen zitzaizen neurrian; poesiatan Sarako Agoustin Etcheverryk jaso zuen lehenengo saria; ohorezko aipamena Darricarrèrarentzat. 1870: "En 1870, il n'y a naturellement rien eu"⁶, gerra zela eta. 1871, Sara: Lehenengo saria Donibane Lohitzuneko J. B. Elissambururentzat; bertsolarien artean Jatxuko Pierre Ibarrartek eta Sarako Etchettok jaso zuten lehenengo saria. 1872, Sara: Sarako Etchetto eta Ezpeletako Etchart bertsolariek jaso zuten lehenengo saria. 1873, Sara: Urte honetatik aurrera prosaz egindako lanak saritu zituzten, 8 orrialdetakoa gehienez; poesiak 50 bertsotakoak izan ahal ziren gehienez; beti bezala, lanak *Le Courier de Bayonna* bialki behar zuten. D'Oxandabaraten ustez poesiak gero eta maila beharakoak ziren; lehenengo eta bigarren poesia sariak Hergarayarentzat izan ziren. 1874, Sara: Guilbeauren ikuspuntik jai hauek Errepublikaren kontra agertuz joaten ziren, Guilbeau –Donibane Lohitzuneko alkate errepublikar ohia– eta beste errepublikazale batzuk, J. Vinson horien artean, Association Basque de Jeux Floraux osatu zuten eta ospakizunak egin zituzten Ustaritzen (1893), Hasparden (1894), Espeletten (1895), Cambon (1896) eta Saran (1897). Vinsonek ere eritzi ezkorrak zituen d'Abbadieren ospakizunetaz, konposizioen arlo linguistiko eta gramatikoari buruz hasiera baten, eta politika alorrean geroago, zeren eta 1874an bizkaitar batek 'Jaungoicoa eta Erriya' poesia aurkeztu zuen, karlisten alde, eta lehenengo saria irabazi zuen; aipatu poesiak adorea ematen zien karlistei foruak defendatzeko Madrilako gobernu

5. *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco, Literatura I*, Auñamendi, 1977, 430 or.

6. Op. cit., 448 or.

liberalaren aurrean, errepublikazale frantsiarrentzat onartuezinezkoa zena. 1875, Sara: Urte honetako jaiak eta lehiaketak arrakasta handia izan zuten Vinsonen ikuspuntitik. D'Abbadiek ezin izan zuten bertan egon. Ustaritzeko Laborde-Noguezek zilarrezaturiko makila bat eman zuten sari bezala. 1876, Sara: '¡Viva República!' zen poesiarik onena, baina Errepublikaren satira zen; epaimahaiak ez zekien sariztatu ala ez; antolatzaileek erabaki zuten urte horretan saririk ez ematea. 1877, Donapaleu: Lehenengo saria Urruñako J. B. Elissamburuzentzat. 1878, Sara: Inork ez zuten lehenengo saria jaso, bigarrena Bidarraiko Joanes Oxalderentzat izan zen; Dibarrartek ere poesia bat aurkeztu zuen. 1879, Elizondo: Han egon ziren: d'Abbadie, Duvoisin, Manterola, Adán de Yarza, Bruno Echenique y Dámaso Zabala. Lehenengo saria Otxandianoko Felipe Arrese Beitiarentzat, bigarrena eta makila Donostiako Ramón Artolarentzat, ohorezko aipamena J. M. de Iparraguirrentzat, Claudio Otaegui sari bat eman zioten irakasle onena izateagaitik. 1879, Donostia: Bonaparte printzea eta d'Abbadie gonbitatu bezala egon ziren; antolatzaileak: José Manterola, José Olano, udalaren ordezkatzaille bezala, José S. Irastorza, Manuel Antonio Antia Urnieta parrokoa, Claudio Otaegui, Hondarribiako irakaslea, eta Ramón Artola. 1880, Begoña: Mahaiburutzaren ondoan egon ziren: Prudencio Aguirre arartzapeza, Alvaro Robledo, Lorenzo de Arailza legegizona, Estanislao J. de Labairu presbiteroa; sari bat eman zioten J. Ignacio de Aranak konposatutako kantuari. 1880, Bera: Epaimahaia: Lehendakaria Damaso Legaz, mahaikideak Felix Gaztañaga eta Salvador Echaide, idazkaria Arturo Campion; ohorezko saria eman zioten Felipe Arrese Beitiari; Esteban Iraioz ere egon zen Berako Asociación Euskararen ordekar bezala. San Sebastian: Lehenengo saria Felipe Arrese Beitiarentzat, horezko aipamena Guilbearentzat. 1880, Maule: Lehenengo saria Felipe Arrese Beitiarentzat, bigarrena Joanes Oxalderentzat, ohorezko aipamenak Sarako Agustin Etcheverry, Donostiako Ramón Artola eta Urruñako Darrouperentzat. 1881, Donibane Lohitzune: Epaimahaia: Guilbeau alkatea, Elissamburu eta Euskal-Erria hamabostekariaren zuzendaria. 1881, Irun: Asociación Euskara de Navarra eta Antoine d'Abbadieren laguntzarekin. Epaimahaia: Alfonso Mª de Zabala, Arturo Campion eta José Manterola. Claudio Otaegui, Asociación Euskara de Navarrakoa, urrezko domina irabazi zuen, Antonio de Arzacek zilarrezko domina, Felipe Arrese Beitiak eta Ramón Artolak ohorezko aipamenak. 1881, Donostia: Epaimahaia: José Mª Begiristain, José Zapirain, José Bernardo Otaño, José Mª Beitia eta José Manterola. Diputazioak emandako saria Arturo Campionentzat izan zen, ohorezko aipamenak Gregorio Arrue, Joaquin Larreta, Arzac eta Ramón Artolarentzat, ohorezko saria Felipe Arrese Beitiarentzat. 1882, Sara: Sariak Piarres Ibarrart eta Larrondoberrientzat. 1882, Iruña: Epaimahaia: Gastelu, Landa, Ascunce, Campion eta Echenique. Arturo Campionek irabazitako saria Euskal-Erria elkarteari eskaini zion; akzesit Claudio Otaeguiarentzat. 1882, Bilbao: Euskal-Erria elkarteak antolaturik; lehendakaritza Euskal-Erria elkartearen lehendakaria zen Fidel de Sagarmínaga, Aureliano Galarza eta Arturo Campión. Urrezko domina Claudio Otaegui eta Felipe Arrese Beitiarentzat, ohorezko aipamena Ramon Artolarentzat. 1882, Oiartzun: Sariak A. de Antia eta Olirentzat. 1882, Donostia: Zilarrezko erramua Gregorio de Arruerentzat, ohorezko aipamena Carmelo de Echegarayentzat, nikelezko eskribautza Claudio Otaeguiarentzat, akzesit Ramon Artolarentzat, zilarrezko kikara Serafín Barojarentzat. 1883, Iruña: Gregorio de Pano zen epaimahaiaren lehendakaria; urrezko luma J. de Olirizentzat eta Carmelo de Echegarayentzat, urrezko pentsamendua Felipe de Arrese Beitiarentzat, akzesit Claudio de Otaeguiarentzat. 1883, Markina: Antoine d'Abbadiek Vicente de Aranari eskatu zion Lore Jokoak antolatzeko. Makila Carmelo Echegarayentzat izan zen, urrezko arrosa Arrese Beitiarentzat; sari bat egoan zen Claudio Otaeguiarentzat aurkeztutako Mazarredo biografiarengaitik. 1883, Hondarribia: Asociación Euskara de Navarra, Sociedad Euskalerra de Bilbao eta Hondarribiako udalak antolatu zuten. Epaimahaia José Iriarte, Iturralde y Suite, Teóforo Cortés eta Arturo Campionek osatu zuten. Urrezko domina Antonio Arzacentzat, zidarrezko domina Felipe Arrese Beitia eta Claudio Otaeguiarentzat; Fermin de Sagarmínaga eta Arturo

Campiónek eman zituzten sariak. 1883, Donostia: Lehendakaria José Irastorza eta idazkaria Manuel Gorostidi izan ziren. Lehenengo saria Carmelo Echegarayrentzat, zidarrezko koroa Arturo Campiónentzat, akzesit Carmelo de Echegaray eta José Manterolarentzat, ohorezko aipamena Antonio Arzac, Victoriano Iraola eta Claudio Otaeguiarentzat. 1884, Sara: Piarres Ibarrarentzako saria. 1884, Iruña: Carmelo de Echegarayrentzako saria. 1884, Donostia: Sariak Carmelo de Echegaray, Victoriano Iraola eta Ramón Artolarentzat, akzesit Gregorio de Arruerentzat, ohorezko aipamena Arrese Beitia eta Claudio Otaeguiarentzat. 1885, Sara: Aipamena Agustín Etcheverryrentzat. 1885, Iruña: Felipe Arrese Beitiak irabazi zuen saria, akzesit Carmelo de Echegarayrentzat. 1885, Donostia: Victoriano Iraolak eta Ramón Artolak irabazi zuten saria; ohorezko aipamena Arrese Beitiarentzat. 1886, Aranzazu: Sariak Felipe Arrese Beitia, Carmelo de Echegaray eta Gregorio de Arruerentzat. 1886, Durango: Jose Ignacio de Aranak eta Felipe Arrese Beitiak irabazi zuten lehenengo saria, Ramón Artolak bigarrena, Arrese Beitiak hirugarrena eta Arturo Campionek laugarrena; akzesit Victoriano Iraolarentzat. Saria egon zen ere Euskal Hizkuntza eta Historia proiekturik onenerako, hau da, Aristides de Artiñanorentzako; saritua izan zen ere Artiñanok aurkeztutako euskal jaiak antolatzeko proiektuagaitik. 1886, Donostia: Sari bat Claudio Otaeguiarentzat; ohorezko aipamena Ignacio Arrue, Ramón Artola eta Agustín Etcheberryrentzat. 1886, Urnieta: D'Abbadiek antolaturik, Urnietara joan zen emaztearekin, Duvoisin eta *Euskalerr*aren zuzendaria zen Arzacekin; Carmelo Echegaray izan zen saritua. 1887, Donostia: Carmelo de Echegarayk irabazi zuen saria, akzesit José Artolarentzat. 1887, Askain: D'Abbadiek antolatuta. Lehenengo saria José Artolarentzat izan zen; ohorezko aipamena Senpereko Zaldubi eta Harispiderentzat. 1887, Gernika: Vicente de Aranak antolaturik eta Diego de Anitua lehendakartzan. Saria Felipe de Arrese Beitiarentzat izan zen; Miguel de Unamunok kantatu zuen saritutako lana. 1888 Kanbo: Baionako Lavigerie kardinala egon zen. Ez zen saririk egon; Ibarret, López Alén Diharassarry, Carmelo Echegaray eta Gregorio Irigoyenek hartu zuten parte. 1888, Gasteiz: Urrezko orratza Victoriano Iraolarentzat, ohorezko aipamena Francisco López Alén eta Felipe Arrese Beitiarentzat. 1888, Donostia: Saria Toribio Alzagarentzat, ohorezko aipamena Francisco López Alén, Victoriano Iraola, Agustín Etcheberry eta José Artolarentzat, akzesit Claudio Otaeguiarentzat. 1889, Donostia: Saria Francisco López Alén eta Marcelino Soroarentzat, akzesit Toribio Alzagarentzat, ohorezko aipamena José Artolarentzat; Asociación Euskara de Navarrak emandako saria Carmelo de Echegarayk irabazi zuen. 1889, Santesteban: Lanak Baionara bidali behar ziren, d'Abbadiek antolatuta baitzegoen; ohorezko aipamena Ramón Artolarentzat. 1890, Donostia: Sariak Francisco López Alén, Juan Ignacio Uranga eta Domingo Aguirrerentzat izan ziren; akzesit Carmelo de Echegarayrentzat. 1890, Mauleon: Lanak Baionara bidali behar ziren; saria Felipe Casalek irabazi zuen. 1891, Donostia: Sariak Carmelo Echegaray eta Toribio Alzagarentzat; akzesit Domingo Aguirrerentzat. 1891, Iurreta: D'Abbadiek eta Iurretako udalak antolatuta; d'Abbadie eta emaztea egon ziren. Sariak Francisco López Alén, Felipe Arrese Beitia eta Ramos Azcáratearentzat. 1892, Donostia: Sariak José Ansuarenarentzat, akzesit José Zapirain eta José Artolarentzat, ohorezko aipamena Pedro Mª Otañorentzat. 1892, Donibane Lohitzune: Goyenetze alkatea egon zen. Lehenengo saria Victoriano Iraolak jaso zuen eta bigarrena Piere Dibarrartek. Goyenetze eta Antonio Arzacek hitzaldiak bota zuten. 1893, Ustaritz: Lehenengo saria Pierre Dibarrarentzat, bigarrena Bonifacio Echegarayrentzat. 1893, Azpeitia: D'Abbadiek antolatuta. Lehenengo saria Francisco López Alénentzat eta bigarrena Zaldubarentzat. 1894, Hasparren: Lehenengo saria Iraolarentzat, bigarrena López Alén, hirugarrena López Alén, Casal Otaegui, Dibarrart eta Oxalderentzat. 1894, Donibane Garazi: Lehenengo saria Ozezeko Diharassarry eta Irisarriko Daguerrarentzat izan ziren; bigarrena Joanes Oxalderentzat. 1894, Donibane Lohitzune: Ohorezko aipamena Bonifacio de Echegaray, Piere Dibarrart eta Oxalderentzat. 1894, Donostia: Sariak Domingo de Aguirre, Pedro Mª de Otaño, Miguel Antonio de Iñarra, Juan Ignacio de Uranga eta Bonifacio

Echegarayrentzat. 1895, Bera: Ez zen saririk egon. 1895, Espeleta: D'Abbadiek eta Association Basquek antolatuta. Arriague deputatuak, Julien Vinson eta Guilbeauk hitzaldiak bota zuten. Sariak López Alén eta Pierre Dibarrartek irabazi zuten; ohorezko aipamena Bonifacio de Echegarayrentzat. 1896, Arrasate: Antonio Arzacek hitzaldia bota zuen euskeraz. Sariak Pedro Mª Otaño, Felipe Arrese Beitia, Francisco López Alén, Domingo Aguirre eta José Artolarentzat. 1896, Kanbo: Guilbeau lehendakaritzan. Association Basquek eman zuen emaitza: Saria P. Ibarrarentzat. 1896, Mauleon: Lehenengo saria Diharassarryrentzat, bigarrena Felipe Arresebeitiarentzat, hirugarrena Francisco López Alénentzat. 1897, Areatza: d'Abbadieren alargunaren ardurapean, jarraitu nahi baitzuen senarraren ekintzekin. Lehenengo saria Francisco López Alénentzat, bigarrena Juan Ignacio de Urangarentzat, hirugarrena Victoriano Iraolarentzat. 1897, Sara: Lehenengo saria Jean Barbierentzat. 1897, Oiartzun: Sariak Pedro María Otaño, Francisco López Alén eta Victoriano Iraolarentzat. 1897, Donibane Lohitzune: Goyenetchek antolatuta, 1892an eta 1894an bezala, Antoine d'Abbadieren omenez. Jauffret Baionako apezpikua lehendakaritzan. Bertan egon ziren Donibane Lohitzuneko alkatea zen Goyehetche doktorea, Société d'Ethnographiek idazkaria zen G. Boucher, Henri de Larralde, Diustéguy Urruñako alkatea, Diharce bikario orokorra, Elissage apeza, Dubarat Pabeko Lizeoko kapelaua, Charles Petit, Charles Bordes, Léon Bonnat, Donibane Zaharreko Etcheberry, Salaberry deputatu izandakoa, Société Béarnaise et Basquaiseko lehendakaria zen Ducourau, Baionako Darricarrère kapitaina, Pochelu, *Eskualdunaren* gerentea. Hitzaldiak bota zuten: Louis Etcheverry, Carmelo Echegaray, Antonio Arzac, Wentworth Webster, Sallaberry, Haristoy, Charles Bordes, Arturo Campion, Larriue eta Charles Petitek.

Antoine d'Abbadie hil zenean, 1897an, Arbelbide, Campion, Daranatz, Darricarrère, Azkue eta Broussain Euskal Jaietako d'Abbadieren ordezkatzailak izendatu zituen Aita Verschaffelek, Académie de Sciences-en mandataria zena⁷. 1901ko eskutitz baten Broussainek Azkueri adore ematen zion jaietara joateko: "Savez-vous que les fêtes basques de feu M. Abbadie (elles doivent continuer après la mort de sa veuve) aurait lieu à Hendaye dimanche prochain 14 juillet? / Vous deviez vous arranger pour finir votre besogne à S. Sébastien pour cette date et pour arriver à Hendaye le 13 au soir ou le 14 au matin. J'irai vous retrouver à Hendaye le 13 et après les fêtes nous rentrerons ensemble à Hasparren, puis nous organiserons notre excursion à Baigorry, Tardets, St. Engrace et la vallée de Roncal"⁸. Baina Azkuek uko egin zion agindu honi, bere ustez orduko jaiak Pirineo bi aldeetako banaketa indartzen zuelako, d'Abbadiek batasunaren alde egonez. Hala ere, Broussain parte hartzen jarraitu zuen Minjonnet, Lacombe, de Saint-Jayme eta Nicolas d'Arcanguesekin batera, 1914an gerra piztu zen arte. Izan ere, Pierre Broussainek Guilbeauk eraturako Association Basque-n zein Goyenechek, Guilbeauren etsaia politikoki, antolatutako Euskal Jaietan parte hartu zuen.

7. "J'ai l'honneur de vous informer qu'en qualité de représentant de l'Académie des Sciences pour le domaine d'Abbadie (Hedaye), je viens de constituer je jury appelé à décerner les prix des *Fêtes basques* de 1902 qui auront lieu les 8 et 9 Septembre prochain à Urrugne./ Voici, par ordre alphabétique, la composition de ce jury: M. M. Arbelbide (chanoine), Broussain (docteur), Campion Arturo (docteur), Daranatz (abbé), Darricarrère (capitaine), Guilbeau (docteur)./ Je vous serais reconnaissant de vouloir m'adresser, avec votre acceptation, le nom de celui que vous choisirez comme Président parmi ces Messieurs", Verschaffelek bidalitako eskutitza, Hendaia, 1902ko abuztuaren 9an, "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 1957.

8. Hasparne, 1901ko uztailearen 7an, op. cit., 348. or.

ANTOINE D'ABBADIE ETA LOUIS LUCIANO BONAPARTE

Antoine d'Abbadiek Louis Luciano Bonaparte⁹ ezagutu zuen Londresera egindako bidairen baten¹⁰ eta bere languntzaile bihurtu zen. D'Abbadie izan zen Bonaparte printzea sarrarazi zuena Euskal Herrian. Louis Lucianok 1856ko eskutitz batez Euskal Herrira etorriko zelaren berri eman zion Antoine d'Abbadieri eta honen bidez espero zuen Bonapartek euskaldunak ezagutzea mapa linguistikoa osatzeko eta Biblia hizkera guztietara itzultzea euskalkien konparaketa egiteko: "sólo busco quien me sea útil para la lengua vasca de Guipúzcoa. A v., pues, mi querido M. d'Abbadie, me dirijo, con la esperanza de que ha de comprender perfectamente lo que deseo, y que sabrá perdonar a un vascófilo el trabajo que le voy a causar... Si los baños de mar no me fueran indispensables, preferiría establecer mi cuartel en Tolosa, por el P. Udabe, aunque también tiene un atractivo para mi la patria de Larramendi. Pero temo que en San Sebastián no se hable mucho el vasco. Uno de los principales fines de este viaje son los libros vascos, sobre todo los de los dialectos bizcaíno, altonabarro y alavés. Ya hablaremos sobre la ortografía que se ha de adoptar para las traducciones vascas"¹¹.

D'Abbadiek eskutitza jasotzean erantzuna bidali zion Bonaparteri: "Al día de llegar su carta aquí, M. Duvoisin me escribió desde San Juan de Luz que se esperaba la llegada de V. A. al país, y hubiese pensado en una indiscreción del correo si no hubiese encontrado intacto el sello"¹².

1856ko uztailaren 19an Louis Luciano Bonaparte Baionara heldu zenean d'Abbadie, Inchauspe eta Duvoisin zituen zain. Donostian aste bat eman ondoren¹³, Donibane Lohitzunera joan zen Dasconaguerrek zuen ostalari batera, eta lanean hasi zen. Herralde

9. Louis Luciano Bonaparte Napoleon I.aren iloba zen. 1852an, Estatu kolpearen ondorioz, Inperioak poterea berrezkuratu zuen Napoleon III.aren errentan. Louis Lucianok, Napoleon III.aren lehengusua izatean, Printze titulua jaso zuen eta 130.000 liberatako errenta. Bigarren Inperioa erorita, Eugenia enperatrizarak dirulaguntza ematen jarraitu zuen Louis Lucianorentzat ("je suis faible et trop pauvre, depuis la chute de l'Empire, pour pouvoir faire imprimer mes recherches sur l'accent labourdin", Bonapartek Schuchardt idatzitako eskutitza, Londres, 1887ko uztailaren 4an, Schuchardt, H.: "Briefe des prinzen L. L. Bonaparte", *RIEV*, 1909, 139 or.). 1883an Gladstoneko gobernuaren 250 liberatako errenta ematen ziona hilerio, Ingalaterrako patois eta dialektoei buruz burututako lanengaitik. 1891ean Clementina Richard Grandmontagnerekin ezkondu zen. Clementina Tarbesekoa zen eta euskera zekien, Araia, Zegama eta Hondarribian bizi baitzen bere aizparekin, Claudio Otaeguiaren emaztea zena.

10. "La presencia en Londres de ese infatigable viajero (Antoine d'Abbadie) en el invierno de 1855-56, debió de ser la ocasión del encuentro de esos dos hombres. - Ya a la edad de 16 años, según copia de una carta suya dirigida a Azpiazu, Abbadie había sido el instigador de su profesor de griego en Toulouse hacia la vascolología. Esta vez había de ser Bonaparte el blanco de su ímpetu vascófilo", Vilallonga, J.: "Introducción a un estudio sobre Louis-Luciano Bonaparte y sus trabajos", *Eusko Jakintza*, 1953-1957, 52 or.

11. Bonaparte printzeak Antoine d'Abbadieri idatzitako eskutitza, 1856ko apirilaren 25ean, Vilallonga, J.: "Introducción a un estudio sobre Louis-Luciano Bonaparte y sus trabajos", *Eusko Jakintza*, 1953-1957, 53 or.

12. D'Abbadiek Bonaparte printzeari idatzitako eskutitza, 1856ko maiatzaren 29an, op. cit.

13. "en periódicos de Madrid, y también en algunos de sus correligionarios en el País Vasco, se había empezado a formar una atmósfera de sospechas y de habladurías extravagantes, a propósito de la llegada de Bonaparte a S. Sebastián. Se pretendía relacionar esta visita con ciertas manifestaciones, insignificantes o importantes, sin trascendencia o intencionadas, que se notaban del lado de Bizcaya, en conexión con el nacimiento del Príncipe Imperial. Podría contarse entre las primeras algún gesto de incitativa particular, como la botadura de una goleta construida en los Astilleros Uresandi, en Bilbao, a la que se había dado el nombre, muy popular entonces por toda Europa, de 'Príncipe Imperial'... Decide entonces, mientras se encuentra una solución a semejante complicación política, esperar en San Juan de Luz", op. cit., 55. or.

desterdinetako hizlariei bidali zien deia, Duvoisin eta Inchauspe horien artean, Donibane Lohitzunera etor zitezzen. D'Abbadiek Bonaparterentzat aurkitutako lankideetariko bat zen Emmanuel Inchauspe. 1856ko martxoaren 4an idatzitako eskutitzan horren aurkezpena egin zion Bonaparteri: "Le P. Inchauspe, éditeur du '*Uscaldunaren laguna*', m'a promis de traduire cet évangile en Souletin, et de l'avoir achevé en 2 ou 3 mois. Le prêtre Souletin ne veut pas entendre parler de prix, mais il demande un exemplaire imprimé de son ouvrage, car il ramasse comme moi des livres basques"¹⁴. Inchauspek d'Abbadieren bidez bidaltzen zizkion liburuak eta berriak Bonaparteri: "Lorsque je vois M. Duvoisin et M. d'Abbadie je m'informe de vos nouvelles. Mais voilà bien deux mois que je n'ai vu ni l'un ni l'autre de ces messieurs. M. d'Abbadie est à Paris et M. Duvoisin à la campagne. J'ai vue ces jours derniers dans la Revista Euskara que vous aviez envoyé au comité la traduction anglaise d'une poésie de Arrese. Ça m'a fait grand plaisir parce que je vois par là que vous êtes en état de continuer vos travaux"¹⁵. 1859ko martxoaren inguruan Inchauspe eta Bonaparte ez ziren akordio batera heldu eta Inchauspek ez zuen itzulpen gehiago egin¹⁶. D'Abbadiek Archu zuberotarra aurkeztu zion Bonaparteri itzulpenak egiteko Inchausperen orde. Hala ere, Bonapartek jarraitu zuen zubererari buruzko eztabaiak galdetzen Inchauspe kalonjeari: "J'ai tardé un peu à vous envoyer les 12 francs que je vous dois et à répondre, pour vous remercier, à votre si aimable lettre du 25 Janvier, parce que je désire encore profiter des encouragements que vous me donnez de ne pas me gêner pour vous demander votre opinion en fait de souletin, malgré vos occupations..... Je pense que M. Archu n'emploie pas, du moins dans ses terminatifs, un souletin pur; car ils ne sont pas toujours ceux que nous avons recueillis ensemble en Soule, ni ceux que votre Verbe, ni ceux de Mlle Urrutz, employés dans la traduction de l'Evangile de Saint Jean et des trois lettres de Saint Pierre, ni ceux enfin, de Mrs. Abbadie et Chaho, C'est peine inutile, je pense, que de s'occuper de son style en général, mais l'essentiel, pour moi, c'est que les formes du nom et du verbe soient souletines, ainsi que l'usage correct (du singulier ou du pluriel), dans les terminatifs régis. Il restera toujours des mots, je le crains du moins, qui comme *orgina* ne sont pas en usage, mais quant à eux il faudra bien me résigner"¹⁷.

Jean Pierre Duvoisin, Ainhoako aduanetako kapitaina, Antoine d'Abbadiek printzeari aurkeztutako beste lankideetariko bat izan zen. Ikasle zela, Duvoisinek *Aventures de Télémaque* euskeratzen hasi zen, baina beharrezkoa ikusi zuen frantsesa-euskera hiztegi bat egitea. 1848ko otsailako Iraultza eta Estatuko kolpearen ostean baretasuna nagusitu zenean, Duvoisin Donibane Lohitzuneko zegoen aduanetako komandantziara bidali zuten. Bertan hiztegiaren lanari ekin zion. Garai honetan Agustin Chahok beste hiztegi bat osatzen hasi zen; elkar ezagutzen zuten, baina ez zuten heuren indarrak batu hiztegi bakarra osatzeko. Haristoyren esanetan: "leurs principes religieux, politiques et sociaux étaient trop opposé

14. D'Abbadiek Bonaparteri idatzitako eskutitza, 1856ko martxoaren 14an, "L'accueil de la Soule à Louis-Lucien Bonaparte", *Gure Herria*, 1957, 321-322 orr.

15. Inchauspek Bonaparteri bidalitako eskutitza, Baiona, 1881ko apirilaren 8an, *Euskera*, 1957, 249-250 or.

16. "Depuis le mois de mars 1859 une divergence irréductible s'était produite entre Inchauspe, ecclésiastique discipliné, et Bonaparte, éditeur... L'un ne voulait plus faire de traductions bibliques sans l'accompagnement de notes exégétiques, l'autre avait adopté cette attitude: 'Je suis donc décidé de ne plus entendre parler de notes, et j'espère qu'un jour ou l'autre je trouverai quelques Souletin qui voudra bien se charger de cette traduction (de la Bible) sans se mêler en rien de l'impression', Eskibel: "L'accueil de la Soule à Louis-Lucien Bonaparte", *Gure Herria*, 1857, 327. or.

17. L. L. Bonapartek Inchauspe kalonjeari bidalitako eskutitza, Londres, 1889ko otsailaren 8an, "Une lettre du Prince Bonaparte", *Gure Herria*, 1928, 425-427 orr.

pour que Duvoisin pût et voulût se rapprocher de lui; et Chaho de son côté, avait trop de vanité et de fierté pour tenter une démarche, dont il avait à craindre l'insuccès. C'est pendant qu'ils travaillaient chacun de leur côté à leur oeuvre"¹⁸. Duvoisinek ez zuen Chahorekin lan egin nahi, baina Chahok Duvoisinen lanaz baliatu nahi zuen. Chaho Antoine d'Abbadierengana¹⁹ joan zen Duvoisin konbetzi zezan Chahorekin lan egiteko. Ezin izan zuen d'Abbadiek Duvoisinen erabakia aldatu, baina une horretatik harreman oso estuak izan zituzten d'Abbadiek eta Duvoisinek²⁰. Euskeraren inguruan lanean jarraitzeko adoretu zuen d'Abbadiek Duvoisin, baita Bonaparte printzeari kapitainaz hitz egin ere. Bonaparte 1856an Donibane Lohitzunen egon zenean Duvoisin deitu zuen hotelera eta bertan egon zen hilabete osoa elkarrekin lan egiteko.

Lehenengo bidaian printzeak D'Abbadieri idatzi zion Baigorriako bidaia presta zezan; d'Abbadieren erantzuna: "Vayamos cuanto antes a Echaux, porque mi hermano Charles tiene que ausentarse de allí, y es él quien conoce a un habitante de Elizondo al que pediría que acuda a su casa"²¹.

Antoine eta Charles d'Abbadiek Bruno Echenique²² aurkeztu zioten Bonaparteri 1856aren abustuan, Baigorriko Echauh jauregian ospatzen zituzten biltzar literarioetan. Louis Luciano Bonapartek lankide begikoenetariko bat zuen Bruno Echenique: "Ne vous ennuyez pas je vous en supplie, car je ne trouverai jamais dans le Pays Basque une personne qui se pénètre aussi bien que vous du but que je me propose. Si vous m'abandonnez tout est fini; c'est pourquoi, au nom de la science, permettez moi de compter sur vous"²³. Bonaparte printzeak d'Abbadieren bidez bidaltzen zion opariren bat eta honengandik ere jasotzen zituen Echeniqueren berriak: "Je me suis permis il y a déjà longtemps de vous envoyer par le moyen de Mr. d'Abbadie un petit souvenir. J'espère qu'à l'heure qu'il est il vous sera parvenu franco de port. S'il n'en était pas ainsi veuillez bien m'en prévenir. Mons. d'Abbadie qui se trouve ici en Angleterre m'assure avoir remis le colis à votre correspondant en lui recommandant surtout d'éviter la contrebande, car le préfère payer les frais. C'est dans mes principes"²⁴; "Je viens d'apprendre par Mr. Abbadie que vous voulez bien vous charger de

18. Haristoy, P.: "Le capitaine Duvoisin et ses travaux", *Euskal-Herria*, 273 or.

19. 1836 urte inguruan Antoine D'Abbadiek Agustin Chaho ezagutu zuen. Biek batera *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne* idatzi zuten.

20. Francisque-Michelek idatzitako eskutitz baten haxe esaten zion Duvoisini: "J'ignore quelles sont les poésies publiées par l'*Ariel*. Il est vrai que j'ai diné (?) (à l'âge de 20 ans) avec M. Chaho que j'ai connu à son foyer paternel et son journal a rappelé, m'a-t-on dit, notre vieille amitié. Mais par position, j'ai dû me tenir complètement séparé de lui, sans même recevoir son journal, qui ne comptait pas un seul abonné dans mon voisinage... Revenant à la poésie basque, je vous dirai que j'en ai fait un petit recueil prêté à M. A. d'Abbadie. M. A. d'Abbadie est actuellement à Londres. A son retour, je ferai un extrait que j'aurai le plaisir de vous envoyer", Francisque-Miguelek Duvoisini idatzitako eskutitza, Bordeaux, 1835ko maiatzaren 27an, "Lettres adressés au capitaine Duvoisin, *RIEV*, 1907, 52-53 orr.

21. D'Abbadiek Bonaparteri idatzitako eskutitza, "Vilallonga, J.: "Introducción a un estudio sobre Louis-Luciano Bonaparte y sustrabajos", *Eusko Jakintza*, 1953-1957, 56. or.

22. Bruno Echenique (1820-1893) Urdazubin jaio zen. Ehiztaria zen, eta egiten zituen ibilaldietan Baztan, Ultzama, Barranca, Irurtzun eta Altzasuako euskera arretaz entzuten zituen.

23. Louis Luciano Bonapartek Bruno Echenikeri bidalitako eskutitza, Londres, 1862ko maiatzaren 28an. Urquijo, Julio de: "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV*, 1910, 233-297 orr.

24. Louis Luciano Bonapartek Bruno Echenikeri bidalitako eskutitza Londres, 1862ko urriaren 9an, op. cit.

la traduction du livre de Ruth en dialecte Haut-Navarrais espagnol du Baztan et plus particulièrement d'Elizondo.”²⁵.

Bergarako euskera lantzeko Juan Bautista Ruiz de Alegría ezagutu zuen Bonaparte printzeak, Bruno Echeniqueren bidez, lehengusuak baitziren²⁶. Ruiz de Alegría zela medio²⁷ Julian de Achotegi apezaren dotrina jaso zuen Bonapartek, Bergarako hizkeraz.

Claudio Otaegui bidez ere liburuak bidaltzen zizkion printzeak Echeniqueri. Otaegui 1863an hasi zen Bonaparterentzako katixima itzultzen, baina lehenagotik Nafarroako eta Lapurdiko lanak kontrolatzen zituen. Bonapartek Campioni idatzitako eskutitz baten bidez hauxe esaten zion Bonaparteri Otaegui buruz: “Je vois avec plaisir que vous êtes lié d'amitié avec l'excellent Otaegui que j'aime beaucoup, qui m'ayant aidé dans mes travaux, et qui se distingue beaucoup comme poète basque. C'est en très-grande partie à lui que je dois tout ce que je sais en fait de basque de Cegama, qu'il connaît dans la perfection”²⁸.

Lehenengo bidai horretan beste lankide batzuk lortu zituen Bonapartek. José Antonio de Uriartek Bizkaiko Diputaziorako testu ofizialen itzulpenak egiten zituen jadanik Louis Luciano Bonapartek 1956an ezagutu zuenean. Nahiz eta bizkaitarra izan eta bizkaierazko itzulpenak egin, gipuzkerara itzuli zuen Biblia. Eskuizkribuak Hondarribian bizi zen Otaegui bidez bidaltzen zizkion Bonaparteri eta Clemencia andreari²⁹, Bonaparteren emaztea eta laguntzailea zena. Otaegui bidez ere jasotzen zuen dirua Uriartek Bonaparterengandik, herriz herri ibiltzeko. Donostian zegoen kontsul frantziarra zela medio³⁰ ere eskuizkribuak bidali zizkion Uriartek Bonaparteri eta honek dirua Uriarteri.

Uriartek sarritan galdetzen zion Bonaparte printzeari Duvoisinek lapurterara egiten ari zen itzulpenaz: “Me parece buena la idea de que el capitán Duvoisin pase a ésa a traducir el Apocalipsis al dialecto labortano”³¹; “Supongo que Duvoisin irá adelantando la traducción

25. L. L. Bonapartek B. Echeniqueri bidalitako eskutitza 1861ko uztailaren 22an. Echeniqueri Londresetik bidalitako eskutitzak, Urquijo, Julio de: “Cartas escritas por el Príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores”, *RIEV*, 1908, 215-221 orr.

26. L. L. Bonapartek B. Echeniqueri bidalitako eskutitza, Londres, 1863ko urtarrilaren 11ean. “Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores”, *RIEV*, 1910, 233-297 orr.

27. L. L. Bonapartek B. Echeniqueri bidalitako eskutitza, Londres, 1866ko abenduaren 15ean. op. cit.

28. Bonaparte printzeak Campioni bidalitako eskutitza, Londres, 1880ko abenduaren 31an, Lacombe, G.: “Lettres du Prince Bonaparte à Don Arturo Campión”, *RIEV*, 1932, 197. or.

29. Clemencia andreari buruz hauxe zioen Juan Ruiz de Larrinagak; “Unicamente de la carta 215, escrita por D. Claudio de Otaegui desde Fuenterrabia el 15 de Febrero de 1869, al día siguiente de su visita al P. Uriarte y dirigida a Madame Ricardo, cuñada de aquel (pues así la saluda, y como a tal la tutea) puede inferirse que era hermana de la Señora de este Otaegui, quien, aunque era maestro de Fuenterrabia, era natural de Cegama”, “Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte”, *RSVAP*, 1954, 231or.

30. “Remití a Don Juan Delmas, para que éste enviase al cónsul francés de San Sebastián, 5 pliegos enteros escritos que contenían los 10 capítulos y 23 versículos del XI del Evangelio de San Mateo traducido por mí al vascuence vizcaino”, Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markina, 1857ko urtarrilean “Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte”, *RSVAP*, 1954, 231-302 orr. Juan Delmasek zeukan argitaletxean inprimatzen ziren Uriarteren itzulpen batzuk; horrez gain, Delmasen bidez ere jasotzen zituen Uriartek liburuak eta eskutitzak: “Cuando le parezca que no será bueno que el P. Estarta (komentuaren nagusia) lea la carta, puede dirigirla a D. Juan Delmas, quién me la entregará por medio de sus parientes que tiene en Bermeo. Si S. A. me enviase algún libro bascongado impreso, desde el día 20 lo puede dirigir al referido D. Juan Delmas”, Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markina, 1860ko urtarrilaren 8an, op. cit.

31. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markinatik, 1858ko azaroan “Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte”, *RSVAP*, 1954, 231-302 orr.

de la Biblia al labortano. A mí me acobarda esta empresa tanto por ser larga, como por ser difícil”³²; “Me alegro que el Sr. Duvoisin continúe sus traducciones tan adelantado”³³; “He leído con mucho gusto los proyectos del Capitán Duvoisin sobre la traducción de la Biblia”³⁴; “Tengo muchos deseos de saber en qué estado se hallan las traducciones de Duvoisin, para tratar de alcanzarle, aunque sea doblando mis tareas”³⁵. “Asco lan eguin du Duvoisin Jaunac: laere uste det, beste arazo guchi banu, irichico nioquela: baña nere damu aundiarequin, ecingo det”³⁶.

Cavagnariren bidez jakin zuen Uriartek 1958an Bonapartek itxaroten zuela Londresen: “Como S. A. el Príncipe me escribió que no tendría yo que pasar a Londres hasta mediados de Junio he estado ausente diez días. Siento mucho la indisposición de S. A., y me alegraré se restablezca cuanto antes. En vista de lo que me dice Ud. en su carta, principio hoy mismo a prepararme para salir con dirección a esa ciudad de Londres”³⁷. Londresetik itzultzean Inchauspe, Duvoision eta Lamagnère andrearekin egon zen Uriarte Bonapartek emandako opariak banatzeko eta albisteen berri emateko: “En Bayona, San Sebastian y Azpeitia tuve que detenerme algo por falta de asiento en las diligencias. Hice los regalos que S. A. me dió para el Abate Inchauspe y Duvoisin. En Bayona compré dos ejemplares de todos los libros bascongados que hallé, uno para mí y el otro para el Marqués de Valdespina. Madame Lamagnère se enteró muy por menudo de todo lo que hemos trabajado el canónigo (sic) Duvoisin. D. Antonio Aróstegui ha apreciado muchísimo su regalo, y tanto él como su hermana me mandan dé a S. A. las gracias y sus recuerdos”³⁸.

Azkeri buruz hitz egin zuen Uriartek Bonaparte printzeari: “Los adjuntos versos son composición de D. Eusebio María de Azcue, maestro de náutica en el inmediato pueblo de Mundaca. Estudió Gramática, Filosofía y Teología con grande aprovechamiento: en la guerra pasada sirvió de oficial entre los Carlistas, y luego se casó... Conociendo yo la gran disposición de Azcue para la poesía bascongada, entablé relaciones con él, y hablándole bien, le he hecho poner muchos versos sobre varias materias: a mí me parece es el mejor poeta bizcaíno, y ¿quién sabe si será el mejor de todo el país bascongado?”³⁹.

Inchausperen eritziz Uriarte ez zen itzultzaile fidagarria: “J’ai voulu jeter un coup d’aile à vous le dire, je ne dois pas vous cacher que des les premières phrases je trouve beaucoup à relever... Il met une grande confusion dans les temps... J’ai fait remarquer ces incorrections au P. Fidèle, il m’a dit qu’elles viennent de ce que la langue espagnole ne distingue pas le présent parfait du passé parfait. Je vois que je serais obligé de ne pas suivre le P. Uriarte dans sa traduction et j’en suis fâché”⁴⁰.

32. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markinatik, 1859ko maiatzaren 14an op. cit.

33. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markinatik, 1859ko abuztuaren 24an, op. cit.

34. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markinatik, 1859ko abenduaren 21ean, op. cit.

35. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markinatik, 1860ko urtarrilean 8an, op. cit.

36. “Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte”, RSVAP, 1957, 220-339 orr.

37. Uriartek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza Markina, 1957ko urtarrilean op. cit.

38. Uriartek Bonaparteri bidalitako eskutitza Markina, 1858ko abuztuaren 26an, “op. cit.

39. Uriartek Bonaparteri bidalitako eskutitza 1861ko uztailaren 7an, op. cit., 300-348 orr.

40. Inchauspek Bonaparte printzeari bidalitako eskutitza, “Cartas de Inchauspe al príncipe Bonaparte”, *Euskera*, 1957

Ibarrolako Salaberry, Donibane Garaziko notaria, 1856an ezagutu zuen ere Bonaparte printzeak. Salaberry Echaz jauregian egiten ziren batzarretara joaten zen. Berak idatzitako *Vocabulaire Basse-navarre* Bonapartek argitaratu zuen lehenengo lana izan zen. Chahok destainaz hitz egin zuen delako hiztegiari buruz 1857an argitaratua izan zenean: "J'attendrais sa Grammaire tout en poursuivant mon oeuvre de façon qu'on ne puisse rien piller ni par extrait, ni par abrégé, ni par imitation, je veux réunir tout ce qu'on publiera, et, ma foi, tant pis pour ceux qui s'étant mis sur mon chemin avec des intentions déloyables, l'aveuglement de la haine et la présomption de l'ignorance, s'exposeront à être éclaboussés"⁴¹.

Lehenengo bidaian Bonaparte printzea hainbat herritan egon zen: Donibane Lohitzune-Baiona-Ustaritz-Kanbo (abustuaren 9an), Canbo-Heleta-Irisarri-Lakarra-Donazaharre-Donibane-Garazi (10ean), Arnegi-Baigorri (11an); abustuaren 14an Hazparnera joan zen. Irailaren 1tik 9 arte Araban egon zen Udabe⁴² laguntzarekin. Urruñera joan zen gero, d'Abbadieren jaialdietara joateko. Irailaren 11 eta 27 artean Baiona-Iruña-Tolosa-Bergara-Markina-Bilbo ibilbidea egin zuen. Markinan Uriarte aurkeztu zioten. Bidaia amaitutzat eman baino lehen itzulpen batzuk egiteko agindua utzi zuen: Mateoren ebangelioa zubereraz, behe nafarreraz, lapurteraz, gipuzkeraz, bizkaieraz, Baztango hizkeraz; Iturriagaren elkarrizketen itzulpena. Egingo zuen bigarren bidaian argitaraturik ekartzeko asmoa zuen Louis Lucianok.

1857an bigarren bidaia egin zuen. Urriaren 13an heldu zen Baionara. Bidai honen helburuetariko bat zen itzulpenak egiteko bide bateratu bat ezartzea. Cavagnari jenerala, Inchauspe kalonjea eta Daguerrek lagundurik, Baztanen, Iruña-Bilbo-Gazteiz-Arraten, Mungia-Bermeo-Gernika-Durango-Bergara-Azpeitia-Tolosa-Hernani-Donostian eta Zuberoan egon zen. Bonaparte Londresen bizi zen bitartean, hartutako oharrak ordenean jarri zituen eta lortutako eskuizkribuak aztertu eta konparatu zituen. Bruno Echeniquek, Nafarroako lantaldea gidatzearekin batera, Bonapartek Londresetik egindako eskaerei erantzuten zien.

Lantaldeetako buruok Londresera ziren deituak zuzenketak egiteko edo lan berriei hasiera emateko. 1859ko urtarrilean Parisen egon zen Duvoisin hilabete bat t'erdi, Bonaparte printzeak gonbidaturik; Londresera joan ziren gero biak, Parisera berriro bueltatzeko. Denbora horretan *Cantiques de Cantiques* itzuli zuen euskerara Duvoisinek, Bonapartek gipuzkeraz eta bizkaieraz zeukana. Apokalipsia itzuli ostean Bonapartek eskatu zion Biblia guztia lapurterara itzultzeko. Printzeak zuzenketak egiten zizkionean Duvoisinek esaten zion: "Je suis mortifié des incorrections qui se sont glissées dans mon manuscrit... J'en souffre, d'autant plus que l'exactitude scrupuleuse est mon idole et que toute incorrection dans ce que je fais imprimer me vexé plus que de raison"⁴³. Antoine d'Abbadieri ere bidali zion noiz-bait eskuizkribuak: "Vous ne tarderez pas de recevoir prochainement la 1ère livraison de la Bible basque (il y aura cinq livraisons); car S. A. le prince Louis-Lucien m'a bien di que vous seriez le seul dans nos contrées à qui il l'enverrait"⁴⁴ eta d'Abbadieren bidez bidaltzen ziz-

41. Lhande, P.: "L'abbé Martin Hiribarren et son Dictionnaire Basque", *Gure Herria*, 1925, 497 or.

42. Juan Eloy Udabe, Tolosakoa Hondarribian bizi arren, lehenengo pertsona aukeratua izan zen Bonaparterengandik Ebangelioak euskeratzeko: "Su lentitud era tan grande como la prisa de Bonaparte. En cambio d'Abbadie llegó a enviarme semanalmente un hombre para enterarse de los progresos de la traducción. En vista del resultado negativo el trabajo cesó. Udabe no quiso que el fragmento de traducción llevara su nombre", *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco, Literatura I*, Auñamendi, 1977, 430. or.

43. Duvoisin L. L. Bonaparteri idatzitako eskutitza 1860ko uztailan, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1928, 58-70 orr.

44. Ibidem

kioten liburuak Duvoisini: "Je regrette l'absence de M. d'Abbadie, qui retarde l'envoi des chansons basques que vous voulez bien me promettre"⁴⁵.

Duvoisinek Hiribarren⁴⁶, Inchauspe eta beste batzuren ikuspuntuak irakurtzen zituen, aditza eta soinuen transkripzioari buruz, eta ateratzen zituen ondorioen berri ematen zion Bonaparte printzeari; batzutan heuren ados zeuden eta bestetan ez.

Bonapartek eta Duvoisinek ez zuten Van Eys gustokoa. Duvoisinek hauxe esan zion Antoine d'Abbadieri gutun batetan: "Il y a quelque temps que le prince Louis-Lucien m'a envoyé la seconde édition que M. Van Eys a donnée à son Essai de grammaire basque⁴⁷... Après examen, j'ai vu que pour les relever et les prouver, il faudrait écrire un volume plus gros que celui qui les contient, et cependant l'aplomb doctoral de l'auteur est fait pour tromper les linguistes qui voudront étudier le basque... Il m'a paru qu'il suffit d'un article de jour-

45. Francisque-Michelek Duvoisini bidalitako eskutitza Burdeos, 1855ko abuztuaren 1ean, Dubarat, V.: "Lettres adressées au capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1907, 421-423 orr.

46. Hiribarrenek Hiztegi bat argitaratu zuen. Antoine d'Abbadiek lagundu zion argitaratze lanean: "J'ai causé longuement de votre Dictionnaire Basque avec un de mes amis, membre de l'Institut et haut fonctionnaire à l'Imprimerie Impériale. Il m'a dit que les fonds pour impressions gratuites sont épuisés pour cette année... que ce que vous auriez de mieux à faire, serait de solliciter une souscription au Ministère d'état./ Je vous conseillerais donc de faire procéder au devis au plutôt, en adoptant le format in 8° et toutes les économies de détail que l'imprimeur Lamaignère vous suggérerait... Dans tous les cas ce devis qui devra être fait avec scrupule, vous servira à adresser votre demande à l'Imp. pour l'année prochaine, ou pour demander l'aider de S. A. le Pr. L. Lucien auquel, à tout hasard, j'écrirais à ce sujet", Antoine d'Abbadiek Hiribarreni bidalitako eskutitza, Lhande, P.: "L'abbé Marti Hiribarren et son Dictionnaire Basque, *Gure Herria*, 1925, 503 orr.

47. Van Eyske bi bidai egin zituen Euskal Herrira. Lehenengoa 1866an. Amsterdamera bueltatu zenean *Essai de grammaire de la langue basque* bere liburuaren argitalpen haunditua kaleratu zuen eta *Dictionnaire basque-français* hiztegiaren lan egin zuen, baina lanari ekiteko ez zion nahiko iruditu 1866.eko bidaian ikasi zuen euskera eta berriro etorri zen Euskal Herrira 1968an, emaztearekien honetan ere. Horrela kontaktzen zuen Van Eysen emazteak bigarren bidaiari buruz zituen oroitzapenak: "Avant d'entreprendre ce voyage nous avons passé un mois aux bains de mer à Scheveningen près de la Haye du 1r Juillet au 1r Août. La Révolution d'Espagne, qui a renversé la Reine Isabelle, se préparait déjà car le 11 Juillet j'avais noté: Mauvaises nouvelles d'Espagne, le duc de Montpensier est renvoyé, beaucoup de généraux sont arrêtés. Cela pourrait bien contrarier nos plans de voyage.

Rien d'autre n'étant arrivé depuis, nous nous sommes mis en route et sommes arrivés à Paris le 2 Août. La grammaire basque de mon mari avait été vivement attaquée par le Capitaine Duvoisin de Bayonne. La vengeance personnelle lui avait tenu plus à cœur que la critique scientifique. C'était injurieux et destiné uniquement à faire du tort à l'ouvrage... Le lendemain nous avons été chez un libraire Mr. Desplan, Arceaux du Pont Neuf n° 5, qui prendra plusieurs exemplaires de la grammaire de mon mari. De là mon mari est allé chez Mr. Vinson. Nous avons aussi revu Mr. Pinel et sommes convenus avec lui d'aller le rejoindre à Bidart pour rédiger la réponse à Mr. Duvoisin... Le mercredi 12 nous avons été consulter le Docteur Dop, rue Neuve à St. Jean de Luz; il est basque et très enthousiaste de sa langue. Il avait fait demander la grammaire de mon mari à Bayonne; mais n'a pas pu l'obtenir ce qui prouverait les fruits de la critique Duvoisin... Mardi 18.- L'article de mon mari a paru dans 'le Libéral'... Samedi 22.-... Ce même jour nous avons fait la connaissance de Mr. et Mad. Charles d'Abbadie qui sont logés dans la même maison que nous... Lundi 24.- Mon mari a reçu une lettre du Professeur Pott contenant un grand éloge de sa grammaire basque. Nous avons été à Bayonne où nous avons fait la connaissance de Mr. Julien Vinson qui m'a beaucoup plu par ses manières simples et sa conversation sérieuse... J'ai passé la soirée chez Mad. d'Abbadie avec le curé de Bidarai. Septembre. Vendredi 4.- Mon mari est allé voir Arrue et Mr. et Mad. Velasco. Arrue est venu le soir pour la leçon de basque... Mon mari a reçu une lettre de Mad. d'Abbadie contenant une charmante invitation à venir passer quelques jours à Baigorri à notre retour... Vendredi 11.- Mon mari a été au couvent (Pour parler du basque avec les religieux...) Lundi 21.- On dit que la révolution a éclaté et que la Reine est à St. Sébastien ne sachant que faire... (Huit jours plus tard on se battait déjà, car le parti Carlisle avait soulevé le Pays Basque contre les Espagnoles, sous la domination desquels il avait perdu les franchises dont il jouissait autrefois)... Jeudi 24.- Mr. Vinson a déjeuné avec nous... Vendredi 25.-... Après huit jours à Paris nous sommes repartis pour Bruxelles et Amsterdam où nous sommes rentrés chez nous le 7 Octobre", Mathilde van Eys: "Second voyage au Pays Basque en 1868 d'après mon journal du 1er Juillet au 7 Octobre", *RIEV*, 1927, 528-543 orr.

nal, provant que M. Van Eys parle de ce qu'il ignore; mais il faudrait que cet article fût connu des linguistes. Pour cela, j'ai pensé qu'un tirage en brouchure de quelques pages atteindrait le but proposé"⁴⁸. Van Eys, bere aldetik, Bonaparte printzearen eta Duvoisin lanei buruzko eritzia agertu zuen ere; elkarrekiko desadostasuna nagusia zen: "M. d'Abbadie m'a remis hier un exemplaire du Dictionnaire de Van Eys. J'ai jeté un coup d'oeil sur l'introduction dans laquelle l'auteur se glorifie, aux dépens de tout le monde. Il ne ménage personne, pas même V. A. Ce qu'il dit de moi, je le savais depuis longtemps. Mais, en vérité, je lui suis reconnaissant de ce qu'il a textuellement donné ma critique. Le langage indécent de M. Van Eys sur le compte de M. le chanoine Inchauspe fait penser qu'on doit l'attribuer à la haine du sectaire contre la robe du prêtre."⁴⁹. Hovelacque eta Vinsonen arteko harremanak onak ei ziren; ez ziren hain onak, ostera, Vinson eta Van Eysen artean: "MM. Hovelacque et Vinson s'entr'aident; ils sont bons amis; tandis que M. Van Eys fait la guerre pour son seul compte, et la fait en enfant terrible. Aussi, est-il redouté. Néanmoins, mangeant tous l'herbe du même pré, il leur était difficile de n'avoir pas quelque rencontre. M. Vinson, heurté au passage, a voulu se défendre. En conséquence, il a déclaré excellent l'Essai de grammaire de Van Eys; il a aussi proclamé que M. Van Eys est un savant grammairien. Entre ces compliments glissait la riposte. M. Vinson craint le bâton. Je ne sais s'il a, par ces patelines formules, désarmé l'irascible hollandais; je n'ai pas suivi leur querelle; mais le souvenir de la lutte de deux guerriers produit encore en moi un effet de belle humeur"⁵⁰. Bonaparteren eritziz Hovelacque "fourmille de fautes de détail sur certaines langues, surtout sur le basque; ce qui lui a valu la critique que je me suis cru en devoir d'en faire"⁵¹.

1866. urtean Bonaparte printzeak hirugarren bidaia burutu zuen, erronkariara eta aezkera ikasteko; Claudio Otaegui eta Bruno Echenique, Duvoisin eta Inchauspek lagundu zioten. Bidaia bi hilabetetako izan zen, urtarrilaren 21tik martxoaren 21 arte; hasi baino lehen Baionan bildu ziren Bonaparte, Echenique, Otaegui, Inchauspe eta Duvoisin mapa linguistikoari buruz erabakiak hartzeko. Echenikeri eskatu zion bidaltzeko Uriarte bizkaitarraren eskuizkribuak, Azpiazu gipuzkoarraren eskuizkribuarekin konparatu ahal izateko; Hondarribiako Claudio Otaeguiaren bidez egiteko esaten zion⁵².

Laugarren eta bostgarren bidaiak 1867an egin zituen. Otsailaren 15an heldu zen Hiriburura Darricau doktoreak alokatzen zuen etxera. Heletan eta Saran egon zen; Donapaleun Cazenave ezagutu zuen. 1867ko bigarren bidaia udazkenean egin zuen Arakil haranan, Goizueta-Aranon, Lekunberri-Lizaso-Ulzama-Olza-Goñin, Aoiz-Espinal-Elizondo-Beran egon zen.

1869an azkenengo bidaia egin zuen, urtarrilaren 21tik, martxoaren 7 arte. Donibane Lohitzunen egon zen, Espainiako egoera politikoarekin ezin izan baitzuen muga pasatu; herriz herri joan barik, etxera joan zitzaizkion informatzaileak, heurrekin hitz egiteko eta ahoz-

48. Duvoisinek Antoine d'Abbadieri bidalitako eskutitza 1868ko otsailaren 3an, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1929. 152-181 orr.

49. Duvoisinek L. L. Bonaparteri bidalitako eskutitza: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1930, 70-97 orr.,

50. *Ibidem*

51. Bonaparte printzeak Campioni bidaltako eskutitza Londresetik, 1881ko apirilaren 25ean, Lacombe, G.: "Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campion", *RIEV*, 1933, 310-311 orr.

52. Louis Luciano Bonapartek Bruno Echenikeri bidalitako eskutitza, Londres, 1865ko irailaren 5ean. Urquijo, Julio de: "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV*, 1910, 233-297 orr.

katzen zuten euskeraren berezitasunez ohartzeko. Duvoisinek lagundu zion lan filologi-koetan⁵³. Ez zuen ikusi ahal Bruno Echenique, gaixorik baitzegoen: "Je suis bien fâché de ne pouvoir vous voir cette année. Ce n'était pas tant pour les travaux basques que je désirais votre visite, que pour avoir le plaisir de passer quelque temps avec vous"⁵⁴. Duvoisin eta Francisque Michelen bidez Julien Vinson egon zen Bonaparte printzea zegoen etxean, Vinson 1868-1871 urteen artean egon baitzen Euskal Herrian euskera hizkuntza ikasten eta aztertzen. Vinsonek idatzitako artikulu bat irakurrita zeukan Bonapartek eta idazlearekin hitz egiteko desira agertu zuen. Horrela gogoratzen zuen Vinsonek egun horiek: "Ce alors que je fis la connaissance du prince L. L. Bonaparte, qui était venu passer deux mois à Saint-Jean-de-Luz. Il avait lu mon premier article sur le basque dans la *Revue de Linguistique*, et il avait exprimé le désir de me voir. Mais il était entouré de quelques personnages fort jaloux de son amitié et qui regardaient tout nouveau venu d'un fort mauvais oeil. Quand je lui écrivis pour lui demander un rendez-vous, l'un de ces imbéciles, un pédant prétentieux et solennel, me répondit gravement que 'S. A. Mgr le prince Louis-Lucien me donnerait volontiers audience', tel jour, à telle heure. Je préparai sur l'heure un billet que, sur le conseil d'un ami, je n'envoyais pas, comme fit Rousseau pour sa lettre au compte de Lastic, où je disais que je ne demandais point d'audience; que, dans la République des lettres, il n'y avait ni Altesses, ni Monseigneurs; que je n'étais point un petit fonctionnaire implorant l'aide du coisin de l'Empereur, ni un solliciteur s'adressant à un puissant du jour, mais un débutant dans la carrière scientifique qui désirait s'entretenir avec un travailleur expérimenté. Le prince, d'ailleurs, me parut affable et relativement simple; mais, dès la première entrevue, je vis bien que ce n'était pas un savant dans la véritable acception du mot"⁵⁵.

Vinsonen lanari zegokionez, ez zitzeien gustatzen Bonaparte printzeari ezta Duvoisini ere; berari buruz hauxe zioen Duvoisinek: "J'ai envoyé à M. de Charencey la critique du *Guide de la conversation basque*, en le priant de l'insérer dans les Actes de la Société philologique⁵⁶, dont il dirige la publication. Faire connaître aux linguistes la valeur réelle ou pour vieux dire l'absence de valeur des opinions de M. Vinson touchant notre langue, empêcher la science de s'égarer dans les conceptions erronées d'un amateur, tel a été mon but"⁵⁷.

53. "Veuillez bien m'excuser si je ne réponds pas plus tôt à votre lettre du 24 janvier. Le prince Louis-Lucien Bonaparte est en ce moment dans notre pays et je l'accompagne dans ses recherches philologiques, en sorte que votre missive m'est parvenue un peu tard", Duvoisinek Phillips Vienneko kontseilariari bidalitako eskutitza 1869ko otsailan, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1929, 152-181 orr. Duvoisinek Antoine d'Abbadieri aurkeztu zion Phillips hau: "Je ne sais si vous avez connaissance des publications faites en 1870 et 1871 par M. Phillips, conseiller aulique à Vienne, et relatives à la langue basque, aux médailles ibériques, etc.", Duvoisinek Antoine d'Abbadieri idatzitako eskutitza 1872ko martxoan, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1930 10-97 orr.

54. L. L. Bonapartek B. Echeniqueri, Donibane Lohitzune, 1869ko apirilaren 8an. "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV*, 1910, 233-297 orr.

55. Vinson, J.: "L'étude de la langue basque et la méthode", *Revue Linguistique et de Philologie Comparée*, 1910, 48-49 orr.

56. Akta hauek zegozkion 1873an Paben burutu zen Frantziako 39. Zientzi-Kongresuari. Honi buruz hauxe zioen Duvoisinek L. L. Bonaparteri: "Je me propose d'écrire à cette occasion une note sur les désinences basques, qui forment les substantifs composés", 1873ko otsailan bidalitako eskutitza. "Au retour du Congrès, M. d'Abbadie m'a dit que mon écrit serait imprimé Je n'en ai rien su depuis lors. Le laisserait-on de côté, comme l'aurait désiré M. Vinson?", Duvoisinek L. L. Bonaparteri bidalitako eskutitza 1873ko uztailaren 1ean, *RIEV*, "Correspondance du Capitain Duvoisin", 1930, 70-97 orr.

57. Op. cit.

Vinsonek⁵⁸, bere aldetik, hauxe zioen Bonaparte printzea eta Campioni buruz: “Les auteurs auxquels vous (Albert Leoni hitz egiten ari zitzaion) vous référez sont surtout le prince L. L. Bonaparte et M. Campion; la grammaire de ce dernier est un livre de seconde main, où rien ne montre le linguiste. Quant au premier, sa méthode est très défectueuse; ainsi, il n'admet un fait que lorsqu'il existe dans le langage courant. Vous employez trop facilement leur terminologie, qui est très discutable”⁵⁹.

Bonapartek beste hainbat ikertzeile ezagutu zuen, egiten zuten lanetan interesaturik; batzutan zeukan eritzia agertzen zien. Jakin zuenean Webster Sarako eta Landesetako euskaldunetaz arduratzen zela, hauxe esan zion: “Est-ce qu'il y a toujours de ces Basques-Landais, et continuent-ils (voilà le seul point qui m'intéresse) de parler basque? Je vous serais bien obligé si vous pouviez me fixer sur l'existence de ces Basques”⁶⁰. Adorea eman zion Websteri teoria iberikoarekin jarraitzeko esanez: “Continuez à défendre la théorie ibérienne; Vous êtes dans le vrai; et, à côté de Larramendy, Humboldt, Pott, Rhys, et l'immense majorité des philologues compétents, vous ne devez craindre ni Tubino, ni Vinson, ni Van Eys, etc.”⁶¹. Webster, diakono protestantea izanda, baimena lortu zuen Frantzian aritzeko. Bagnères de Bigorre, Biarritze eta Donibane Lohitzunen egon eta gero, Sarara joan zen bizitzera; bidai ugari egin zuen eta Antone d'Abbadie ezagutu zuen Hendaiara joan zenean.

Charencey kondeari zegokionez, eskutitz batzuk idatzi zizkieten elkarri Bonapartek eta Charenceyk. Bonaparte printzeak Charenceyren lana miresten zuen, nahiz eta ez egon guztiz ados berak zioenarekin⁶²: “Je suis désolé de concevoir très souvent les choses qui se rapportent au basque d'une manière très différente de celle que (sic) vous les concevez. Le temps, la force et la santé me manquent pour vous signaler toutes celles de vos assertions qui ne s'accordent pas avec mes opinions”⁶³.

Arturo Campionek burututako lana ere miretsi zuen Bonapartek, eritzi ezberdinak izan arren: “J'ai un nombre prodigieux de versions, de catéchismes et de fragments bibliques qui présentent, à cause de leur étendue, une forte quantité de formes verbales. C'est sur ces formes que j'ai basé ma classification, et si vous n'êtes pas toujours d'accord avec moi, cela ne peut tenir qu'au peu de formes verbales que présente votre échantillon”⁶⁴. Campionek Van

58. Julien Vinsonek Agustin Chaho ezagutu zuen: “Au sujet des Basques, j'ai été en rapport, dans ma première jeunesse, avec deux hommes qui n'étaient pas sans valeur, mais chez qui l'imagination prédominait, M Adolphe Mazure, auteur d'une Histoire du Béarn, et M. Agustin Chaho, directeur de l'*Ariel* de Bayonne. J'ai même écrit, vers 1845, quelques mauvais vers dans l'*Ariel*. M. Loyson (Orléansen jaiotako olerkaria) ne put réaliser son projet et n'alla pas au pays basque; je l'ai beaucoup regretté. Je me proposais de le mettre en relation avec mon vieil ami le rév. W. Webster; ces deux grandes intelligences étaient faites pour se comprendre et leurs conversations auraient été extrêmement intéressantes”, Vinson, J.: “Le père Hyacinthe et les Basques”, *Revue Linguistique et de Philologie Comparée*, 1912, 151-152 orr.

59. Vinson, J.: “La Language basque à la Sorbonne”, *Revue Linguistique et de Philologie Comparée*, 1909, 225-245

60. L. L. Bonapartek Websteri idatzitako eskutitza, Bayswater, 1885ko maiatzaren 9an, “Veyrin, P.: Lettres du Prince Louis L. Bonaparte a W. Webster”, *RIEV*, 1934, 320 or.

61. Op. cit., 322 or.

62. L. L. Bonapartek Charencey konteari bidalitako gutuna, Londres, 1862ko irailaren 29an, Lacombe, G.: “Quatorze lettres inédites du Prince Louis Lucien Bonaparte au Comte de Charencey”, *RIEV*, 1908, 775-786

63. Ibidem

64. Bonaparte printzeak Campioni bidalitako eskutitza Londres, 1880ko maiatzaren 6an, Lacombe, G.: “Lettres du Prince Bonaparte à Don Arturo Campión”, *RIEV*, 1932, 193. or.

Eysen lana kritikatu zuela, hauxe esan zion Bonapartek: "Vous avez grand tort, selon moi, de vous abaisser jusqu'à Mr. van Eys. Ce que cet intrus de la science dit de bon sur le basque ne lui appartient pas, et tout ce qui lui appartient est plus que mauvais. C'est lui faire trop d'honneur que de se donner la peine de la confondre, comme vous l'avez si bien fait, au sujet de la priorité de h sur k, etc"⁶⁵. Campion *Revista Euskara* aldizkariaren zuzendaria zen; bertan Bonaparteren lan batzuk argitaratu zituen.

Louis Marie Hyacinthe Fabrerren itzultzeko era ez zitzaion asko gustatzen Bonaparteri. Ainhoako euskerarako itzulpena egin zuen baina Bonaparte printzea⁶⁶ ez zegoen gustora emaitzekin. Duvoisinek honako eritzi hau agertu zion d'Abbadieri Fabrerri buruz: "J'arrive à peine et je n'ai pas encore en temps de voir Mme. Lamaignère. Ja saurai vous dire bientôt quelque chose sur le Dictionnaire de ma vieille connaissance M. Fabre, qui est malheureusement moins capable que l'abbé lui-même. Fabre a parlé d'un Dictionnaire de 40 ou 60000 mots; j'ai oublié lequel des deux. J'en conclus que nous aurons une compilation mal faite de Larramendi, avec additions provenant de sources diverses. Vous n'avez point de nouvelles du Prince. Hélas!.." ⁶⁷. Goyetche lankideari buruz hauxe esan zion Inchauspek Bonaparteri "M. Goyetche a beaucoup travaillé, mais il ne s'est pas bien rendu compte de son sujet, il ne l'a pas étudié et raisonné. Aussi il y a dans son travail beaucoup de confusion, beaucoup d'inexactitudes et même d'erreurs"⁶⁸. Burututako lanagaitik ordaindu orduko, Duvoisinek esan zion Bonaparteri: "Je pense que ni lui (Fabre), ni M. Goyetche⁶⁹, de Sare, n'accepteraient pas une rémunération pécuniaire, mais qu'ils seraient flattés de recevoir quelque bronze, soit candélabre, ou autre ornement de cherminée"⁷⁰.

Garai hartako beste ikertzaile bat Hugo Schuchardt zen; liburu eta hiztegien bidez ikasi zuen euskera, gero Saran zenbait denbora emateko. Arturo Campionek euskera ikasten lagundu zion. Schuchardtek Campioni idatzitako eskutitz batean hauxe esaten zion: "Un

65. Ibidem

66. Duvoisinek L. L. Bonaparteri bidalitako eskutitza, datarik gabe, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1929. 152-181 orr. Fabrek, bere aldetik, hauxe esan zion d'Abbadieri 1869ko martxoaren 3an bidalitako gutun batetan: "Quelqu'un était venu me prier de traduire, pour ce Prince, un petit ouvrage du Navarrais en labourdin. Pour me témoigner sa satisfaction il eut la bonté de me faire remettre, de sa part, comme souvenir, une paire de candelabres. C'était pour remercier ce prince que j'eus recours à votre obligeance en vous priant de me donner son adresse à Londres. Je m'empresse de lui adresser une lettre de remerciement, mais je ne sais si elle lui est parvenue. Dans cette incertitude, qui me contrarie vivement, j'ai la crainte, que s'il ne l'a point reçue, il ne puisse croire que j'ai manqué de vonvenance et de reconnaissance à son égard. Vous êtes en rapport direct avec lui, seriez-vous contrarié, lorsque vous aurez l'occasion de le voir ou de lui écrire, de savoir s'il a reçu ma lettre?", Lacombe, G: "Fabre, d'Abbadie et Bonaparte", *RIEV*, 1927, 381-385 orr.

67. Duvoisinek Antoine d'Abbadieri bidalitako eskutitza 1868ko martxoaren 31an, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1929. 152-181 orr.

68. Inchauspek Bonaparteri bidalitako eskutitza: "Cartas de Inchauspe al príncipe Bonaparte", *Euskera*, 1957, 216 or. Inchauspe ere bitartekoa zen jasotakoa banatzeko: "J'ai immédiatement envoyé à M. Vinson les volumes qui lui étaient destinés, parce qu'il était très impatient de les recevoir. / Aujourd'hui M. d'Abbadie a pris les siens. Demain je tâcherai d'expédier à M. Duvoisin ceux qui lui sont destinés. J'attendrai que M. Otaeguy réclame les siens... M. Dasconaguerre a reçu les 150 f. Il m'a dit qu'il m'enverra une lettre pour que je la joigne à la mienne", *Euskera*, 1957, 237 orr.

69. Bonapartek Schuchardti idatzitako eskutitz batean esaten zion: "Je remercie Mr. Goyetche du bon souvenir qu'il garde de ma visite à Sare", Bonapartek Schuchardti idatzitako eskutitza, Londres, 1887ko ekainarean 22an, Schuchardt, H.: "Briefe des prinzen L. L. Bonaparte", *RIEV*, 1909, 137 orr.

70. Duvoisinek L. L. Bonaparteri bidalitako eskutitza 1868ko otsailaren 3an, Daranatz, J. B.: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", *RIEV*, 1929. 152-181 orr.

point sur lequel je n'ai pas encore une idée bien nette, c'est celui de l'accentuation en labourdin. Le Prince L. L. Bonaparte (qui soit dit en passant m'a envoyé sa carte linguistique) fait des reproches à M. Vinson (...) de n'être pas en état de donner des renseignements sur l'accentuation basque, mais lui-même n'a pas publié ceux qu'il garde en portefeuille à l'égard de l'accent tonique du labourdin et du biscaïen. Vous aussi dans votre admirable grammaire, vous avez passé sous silence cette *question grave* de l'accent tonique du basque"⁷¹. Bonaparte printzeak mapa linguistikoaz gain hainbat argitalpen bidali zion Schuchardti; pozik agertzen zen Bonaparte Schuchardtek euskerarengan agertzen zuen interesagaitik: "Ce n'est, teoutefois, qu'à la fin de ce mois que le paquet pourra vous être adressé ASSURÉ par la poste. Je vous prie de me faire savoir, le plus tôt possible, si c'est bien à Sare, chez Mr. Goyetche, que je fais vous adresser le tout./ Je suis enchanté que la langue basque ait captivé votre attention. Je ne saurais assez vous recommander la Grammaire basque de Mr. Campion parue à Pampelune. Je ne suis pas également content des deux énormes *Dictionnaires basques* d'Aizquibel et de Novia de Salcedo"⁷².

Arana Goirik, garaikidea ere, ez zuen Bonaparte printzea ezagutu erreferentziaz baino: "Debo decir *diccionario*, porque no conocía más que uno: el del euskerólogo holandés W. J. van Eys, que es, de paso sea dicho, el más científico y mejor (siquiera sea el más incompleto) de los que hasta ahora se han dado a luz. Astarloa y van Eys (éste crítico implacable de aquél), fueron con el uso mis únicos maestros en varios años... Luego, en 1885, comenzó a ver la luz la *Gramática* del señor Campión, cuando ya tenía emborronada la mía de sistema didáctico. La obra del tratadista iruñense, rica y exacta en materiales, me proporcionó no pocos de que yo carecía. Al príncipe Bonaparte no le conozco más que por referencias, pues las ediciones de sus obras han tenido tirada muy corta y no visito ninguna Biblioteca. Sólo le conozco por lo que le citan otros autores, y muy especialmente el señor Campión, que en él estudió y que sigue su doctrina en la mayor parte de las cuestiones gramaticales"⁷³.

EUSKAL AKADEMIA

Aristide de Artiñano 1886an Euskal Akademia sortzeko lehenengo proiektua aurkeztu zenean d'Abbadie Iparraldean eta Jose Manterola Hegoaldean alde agertu ziren⁷⁴. Sabino Arana ere ale zegoen: "Teniendo en cuenta la importancia de una Academia de tales objetivos, la digna Comisión de las Fiestas Euskaras de Durango, celebradas en Julio último, des-

71. Schuchardtek Campioni bidalitako eskutitza, Sara, 1887ko uztailaren 5ean, Lacombe, G.: "Trois lettres inédites de Hugo Schuchardt à don Arturo Campion", *Eusko Yakintza*, 1947, 25 or.

72. Bonapartek Schuchardti bidalitako eskutitza, Londres, 6an, Schuchardt, H.: "Briefe des prinzen L. L. Bonaparte", *RIEV*, 1905, 136 or.

73. Arana Goiri, S.: *Obras completas de Arana Goiri'tár Sabin*, Ed. Sendoa, Donostia, 1980, 964 or.

74. Euskal Akademia sortzeko proiektua aurkeztu zuen ere Cosme de Churrakak *Euskal Erria* aldizkarian 1897an. Broussaien ez zegoen horren alde, Gasteizen, non euskera gutxi hitz egiten zen, bi ordezkari izatea proposatu zuelako eta Iparralde guztirako lau baino ez. Gustorago zegoen Broussain Azkuek 1897an aurkeztutako 'Ikastola' Akademiarako proiektuarekin. Gratien Adémak, 'Zalduby', Akademia sortzeko nahia agertu zuen ere 1894an Azkueri bidalitako eskutitz baten: "Gisa bat edo bertze holako asko lan banuke oraino egiteko: bainan aspaldichkoan adinak eta osasun eskasak nagokate bethi gibela. / Hil baino lehen, eta On Abadia hil jauna hil baino lehen nahi nuke Akademia edo jakintsueri eskuara bat baginagoka Frantziako eta Espainiako Eskualherri guzientzat", Baiona, 1894ko apirilaren 1ean, "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 1957, 335 or.

tinó un número del programa de su Certamen literario a 'Proyecto, bases y reglamento de una Academia de la lengua euskara, en completa armonía con los principios católicos' de Academia Bascongada', escrito por el Ilmo. Sr. D. Aristides de Artiñano, autor de 'El Señorío de Bizcaya, histórico y foral'... El Ayuntamiento de Durango, cuyo premio correspondió a la obra del Sr. Artiñano, va a presentarla a la Diputación de Bizcaya, a fin de que apruebe y prohija un Proyecto cuyos estatutos son inmejorables, y proceda a la instalación de la Academia en conformidad con las Diputaciones hermanas"⁷⁵.

Beraz, d'Abbadiek Euskal Akademia sortu nahi zuen, baina ustekabeen hil zen eta ez zuen antolatzeko beharrezkoa zen dirua utzi. Euskalazale batzuek asmoa izan zuten d'Abbadieren alargunarengandik dirua lortzeko, senarraren ametsa errealtate bihurtzeko. Alargunak Azkueri gonbidapena egin zion gaztelura joateko⁷⁶ eta d'Abbadieren liburutegia nahi zuen beste erabiltzeko. Azkue bertan egon zen Joannateguy eta Broussainekin⁷⁷ batera. Garai honetan ere Azkueri adierazi zion Inchauspek berak osatututako hiztegia eta liburuak utziko zizkiola Azkuek hiztegia presta zezan. Azkue Soulera joan zen Broussainekin Inchausperi eskerrak emateko, bidai horretan Inchauspez gain Mocoçain, Heguy eta Constantin doktorea eta honen aita ezagutu zituen⁷⁸.

D'Abbadieren alargunak laister hil zen⁷⁹ Akademiaren proiektua aurrera eramateko dirurik testamentuan utzi barik. Testamentuan zer agertzen zen jakin baino lehen, hauxe esan zion Azkuek Broussaini: "Zer izango ete dogu Andra Abaddie-ren liburukoa? Dana dala permiñazkoa da AKADEMIA (eztot gomuta zuk Lekeitio-n oraiñ urte bi eraturiko izena) ta sortuko dogu"⁸⁰. Diruaren eskaera egin zioten d'Abbadieren alargunaren ordezkaria zen Saint-Bonnet andreari, Joannateguyri hil baino lehen bidalitako eskutitz bat aurkeztuz, zeinean emakumeak asmoa agertzen zuen Akademia sortzeko dirua emateko: "le père Joannatéguy est venu me trouver pour me dire que la nièce de Madame d'Abbadie, sa légatrice universe-

75. Arana Goiri, S.: "El proyecto de Academia bascongada", *Euskal-Erria*, 1886, 364 or.

76. "Puisque Madame d'Abaddie paraît animée d'excellentes intentions en faveur de notre cher euskara, vous faites très bien de répondre à son invitation le plus tôt possible. Il ne faut pas laisser passer cette occasion qui, peut-être, ne se présentera pas une autre fois. Je souhaite que l'amour de notre patrie et de notre langue vous rende assez éloquent et assez persuasif pour décider la châtelaine de Abbadia à aider de sa bourse la fondation de notre Académie si désirée. Je suis certain que Joannateguy fera également tous ses efforts pour obtenir le même résultat", Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza, Hasparne, 1900ko apirilaren 10ean, Xarriton, P.: *Pierre Broussain sa contribution aux études basques (1895-1920)*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1985, 292 or.

77. "J'ai vu il y a quelques jours le père Joannateguy, qui veut absolument me faire la connaissance de Madame d'Abbadie. Quand il ira à Hendaye, il veut m'emmener avec lui...", Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza Hasparne, 1900ko azaroaren 18an, Xarriton, P., op. cit., 292 or.

78. Azkuek Constantinen lanaz, zein Darricarrère eta Duvoisin en hiztegiak baliatu zen hiztegia osatzeko: "Aussitôt après avoir reçu votre lettre j'avais écrit à notre Constantin pour le prier de vous envoyer sans tarder les strophes de 'Mendekoste bestetan'. Vous les a-t-il envoyées? / Vous me dites que vous désirez contrôler le dictionnaire de Duvoisin et celui de Darricarrère en questionnant les paysans de Soule, Basse-Navarre et Labourd. Je ne crois pas que ce travail vous soit très utile parce que je pense que les travaux de feu Duvoisin et ceux de notre ami Darricarrère sont très consciencieux, très exacts. Duvoisin est incapable d'inventer ou de fabriquer les mots basques", Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza, Hasparne, 1901ko apirilaren 30an, "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 347 or.

79. "El señor Verschaffel, sacerdote astrónomo de Abbadie, me anuncio, días antes de recibir yo su carta, la muerte de la viuda d'Abbadia. Le escribí enseguida, pidiendo circunstancias y pormenores de los últimos días de su vida, pero no me atreví a preguntarle nada de disposiciones testamentarias. Con el tiempo se sabrá si se ha acordado de la Academia", Azkuek Broussaini bidalitako eskutitza Bilbo, 1901ko martxoaren 22an, Xarriton, P., op. cit., 292 or.

80. Bilbo, 1901ko maiatzaren 29an, "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 1957, 347 or.

lle, mise au courant des intentions de sa tante au sujet de la fondation de l'Abadémie Basque est toute disposée à respecter les volontés de la châtelaine d'Abadia. Le notaire de la famille a écrit dernièrement au père Joannatéguy pour lui demander une pièce justificative des intentions de la défunte. Cette pièce justificative est constituée par une lettre à lui écrite par Madame d'Abbadie quelques mois avant sa mort, lettre que le père bénédictin avait eu la bonne idée de conserver. Cette lettre est depuis avant-hier entre les mains de Mr. Arbelbide qui va s'occuper de cette affaire"⁸¹.

Garai honetan, 1901, Hendaiaiko ortografi-kongresua ospatzear zegoen Helburua euskera zainduko lukeen Akademia bat sortzea zen. 1896an jadanik Bilboko Sabino Aranak zein Azkuek euskeraren ortografiaren bateraketarantz jotzeko proiektuak aurkeztu zituzten: Aranak *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino* kaleratu zuen eta Azkuek *Proyecto de ortografía, sometido a la censura de los que se dedican a cultivar el euskera*. 1897an Guilbeauk asmoa aurkeztu zuen Vinsonek eraturako Euskal Jaietan Akademia sorzeko oinarriak ezartzeko, euskeraren ortografia finkatzeko, eta asmo horrekin deia zabaldu zien Iparraldeko zein Hegoaldeko euskalzaleei, baina ikusirik Hiriart-Urruty, Broussain eta Azkue kontra zeudela planteamenduarekin⁸², iraila arte atzeratu zuen Guilbeauk proposamenaren aurkezpena.

Hendaiaiko batzarra 1901ko irailaren 16an ospatu zen eta batzorde iraunkor bat izendatu zuten: Adéma-Zalduby lehendakaria, Campion eta Arana Goiri lehendakari ordeak, Guilbeau idazkaria eta Hiriart diruzaina⁸³. Batzar horretan erabaki zuten 1902an Hondarribian elkartzea batasun ortografikorako bideak ezartzeko. Broussainek, Arbelbiderekin batera, elkartearen araudia prestatu behar zuen eta Darricarrèrekin euskal doinuen taula fonetikoa landu. Elkarte literario bat sortzea proposatu zuten ere. Arana ez zegoen ados elkarte literarioarekin: "Por último nombróse una Comisión ponente compuesta de un señor Frère de Hasparren (si

81. Broussainek Azkueri bidalitak eskutitza, Hasparren, 1901ko azaroaren 5ean. "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 1957, 361. or. Federakuntza literarioaren batzarra ospatu baino hiru egun lehenago haxe esan zion Broussainek Azkueri: "Arbelbide m'a montré la pièce écrite de madam d'Abbadie: elle n'est très explicite, mais enfin elle suffira si son héritière est de bonne foi et a de bonnes intentions. Il portera lundi avec lui cette pièce pour la soumettre aux membres du comité", Hasparne, 1901ko azaroaren 1ean, op. cit., 366. or.

82. "A l'occasion des fêtes basques de Mr. d'Abbadie, l'Association Basque (président Levy!!!), a organisé un Congrès de bascophiles, pour la réglementation et l'unification de l'orthographe basque. J'ai reçu deux invitations à participer à cette réunion, mais j'ai refusé énergiquement d'y prendre part. Darricarrère et Hiriart-Urruty viennent de m'écrire qu'ils ont également refusé. Je crois que Arbelbide et Adéma en font autant. Si vous avez reçu une invitation à participer à ce congrès, je vous conseille de répondre par un refus. J'estime qu'un vrai Basque ne doit pas participer à cette réunion qui sera surtout composée d'amateurs et d'intrigants. L'Association Basque, dont vous ignorez sans doute l'existence, a été fondée à Paris, lors de la dernière Exposition de 1900. Les principaux membres de cette Association sont Dodgson, Vinson, de Charency, le juif Levy, etc....., c'est-à-dire des gens qui n'ont rien de basque, ni par la race, ni par les sentiments..", Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza Hasparne, 1901ko uztailaren 7an, op. cit., 349. or.

83. Hendaiaiko biltzarrerara joan zirenak hauexek ziren: Baionako Adéma kalonjea, J. B. Darricarrère kapitaina, L. Hiriart eta Arbelbide kalonjea, Otxandianoko Arrese Beitia, Hasparneko Broussain doktorea, Iruñako E. Aranzadi, Campion, Iturralde y Suit, Atharratzeko Constantin doktorea, Donostiako B. Artola, Hondarribiako S. Mugica, Baionako A. Lassalle, Biboko Luis eta Sabino Arana Goiri, Zabala, Azkue, J. Arrospide, eta P. Grijalba, Larresoroko J. Hiriart Urruty, Hazparneko Aita Juvenal, Ziburuko Hatan abatea, Senpereko J. B. Adéma eta P. Dourisboure, Bermeoko S. Albizuri, Mauleko Sallaberry notaria, Itsasuko S. Durruty, Zumaia D. Aguirre, Donibane Lohitzuneko Guilbeau doktorea. Eskutitzez atxeki zitzaizkionak: Donostiako M. Soroa, V. Iraola, Cazal Otegui eta J. I. Uranga, Arrasateko Juan Carlos Guerra, Ossaudiako B. Garreta, Alegriako Iriondo, Bilboko Telesforo Aranzadi, Abense-le-Hauteko Inchauspe abatea, Ahurtiko Joannatéguy eta Mont-fort-l'Amauryko Larien doktorea, Arana Goiri, S.: *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabin*, Sendoa, 1980, 2109-2110 orr.

mal no recuerdo), el señor Campión y yo. Encerróse en un aposento esta Comisión y precipitadamente redactó los tres o cuatro artículos de reglamento que juzgó más urgentes. Pero, al volver al salón del Congreso para presentárselos a éste, hallólo vacío, pues los congresistas habían abandonado la MAIRE. De modo que el Congreso no tomó ningún acuerdo... Discutióse mucho, en cambio, sobre el nombre de la asociación, cuya fundación yo no acababa de explicarme, decidiéndose por el de Federación Literaria Vasca: nombre que por su sustantivo parecióme más bien político que academico... Se trató con mucho detenimiento del objeto de la Federación, no pudiendo yo tampoco entonces hacer prosperar mi opinión de que esos congresos sólo deben ocuparse en estudiar y perfeccionar el euzkera, dejando el conservarlo en el uso y propagarlo (que no es ya un objeto puramente científico, sino más bien social) a entidades políticas o corporaciones populares”⁸⁴. Broussain eta Azkuek azpimarratu zuten Federakuntza literarioa eta Akademia berezirik sortu behar zirela: “Si réellement la nièce de Madame d'Abbadie met à notre disposition une somme suffisante et nous permettant de rester autonomes, l'Académie basque devra rester absolument indépendante de la Fé. Litt. Basque, la première s'occupant de l'étude de la langue et de l'unification des dialectes et la seconde de la conservation et de la diffusion de l'euskara... La F.L.B. est une association destinée, ce me semble, à durer et à prendre un grand développement, tandis que le Congrès pour l'orthographe est une association provisoire qui est née au mois de Septembre à Hendaye et qui mourra l'an prochain à Fontarrabie”⁸⁵.

1901ko azaroaren 18an Hondarribian bildu zen Fédération Littéraire Basque, gero Eskualzaleen Biltzarra deituko zena. Behinbehineko batzorde bat eratu zuten: Gratien Adéma 'Zalduby', lehendakaria, Campión eta Arana Goiri lehendakariordeak, Guilbeau idazkari orokorra, Daranatz idazkari adjuntua⁸⁶, Léon Hiriart diruzaina eta sei aholkulari: Arbelbide, Azkue, Broussain, Guerra, Legaz abatea eta Serapio Mugika⁸⁷. Batzarrean Arbelbidek d'Abbadieren alargunaren eskutitza aurkeztu zuen, dirua Euskal Akademia sortzeko erabili nahi zuenaren frogaz bezala. Broussain ziur zegoen Arbelbide garaile suertatuko litzatekena, eta aurretik Azkueri proposatu zion Hondarribian Campion eta Arbelbidekin aparte elkartze-

84. Arana Goiri, S.: op. cit., 2097-2098 orr. Honi buruz eskutitz bat idatzi zion Aranak Broussaini: “Lo que yo no veía era esa necesaria separación entre el Congreso de Hendaya y su Comisión por una lado y la reunión privada de la tarde y la dichosa *Federación* por el otro; y lo que yo pretendía y pretendo es que esa separación sea absoluta. Afortunadamente, V. ha encauzado la cosa por este camino con los de esa parte del Bidasoa; pero como esto no me consta a mí oficialmente, sino todo lo contrario por oficios que tengo recibidos del Sr. presidente, no se inquiete V. por que vea publicarse en *La Patria* (que haré se lo remitan) mi nueva contestación al dictamen de la Comisión de Ondarribia y otros documentos”, “Del epistolario de R. M. de Azkue, *Euskera*, 1957, 370. or.

85. Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza, op. cit., 362. or.

86. “Guilbeau est très absorbé par sa clientèle qui a considérablement augmenté depuis le mort de Goyeneche et craint de ne pouvoir accomplir avec assez de soin les fonctions de secrétaire. Il désirerait être aidé dans cette tâche par Daranatz et nous sommes d'avis que personne ne pourrait mieux le seconder que le sympathique et actif secrétaire de l'évêché de Bayonne”, Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza, Haparne, op. cit., 351 or.

87. Hondarribiako batzar hau ospatu baino lehen Hendaian hartutako erabakiei buruzko galdesorta bat zabaldu zen. Eratutako behinbehineko Batzordeari buruzko galderari haxe erantzun zion Aranak; “5º. Desde luego y en todo caso, yo renuncio al cargo de Vicepresidente con que se quiere honrarme. Y, si la Comisión ha de tener la forma actual, propongo para sustituirme en dicho cargo al Dr. Broussain. A él le debemos el haber llegado, como precisaba, a separar completamente en los dos Congresos ortográficos la asociación Euzkeráfila proyectada; y ese acto, que es de dirección, gobierno y presidencia, revela las dotes que adornan a quien lo ha ejecutado. 6º. Cumpliendo la recomendación que se me hace en el último párrafo, propongo se le releve al venerable canónigo M. Adéma Zalduby de la carga que se quiere echar sobre sus cansados hombros, y se nombre Presidente a M. le chanoine Arbelbide”. Arana Goiri, S.: op. cit., 2103-2104 orr.

ko, sortuko luketen Akademiaren kideak nortzuk liritekeen erabakitze⁸⁸: “Si vous voulez, le lendemain de la réunion de Fontarrabie, c’est-à-dire le 19 nous resterons dans cette ville vous, Champion, Arbelbide et moi pour dresser une liste des bascophiles dignes d’entrer dans l’Académie. J’aimerais autant que Sabino Arana n’assistât à notre petit conciliabule. J’ai peur de son intransigeance et de son exclusivisme. Bien entendu, il fera partie de l’Académie”⁸⁹. Arbelbidek eskutitza aurkeztu zuenean ez zuen inor konbentzitu. Azaroaren 27an, Federakuntza literarioaren biltzarra ospatu zenetik 9 egunetara, Broussainek Azkueri esan zion: “Il (Joannatéguy) n’a pas encore l’adresse de l’héritière de madame d’Abbadie, mais hier sous mes yeux il a écrit au notaire de cette dame pour lui demander son adresse. Aussitôt qu’il l’aura il vous l’enverra ainsi qu’à l’abbé Montalibet et se dépêchera d’écrire à Madame de Sr. Bonnet pour lui confirmer les intentions de feu sa tante au sujet de l’Académie”⁹⁰, eta 1901ko abenduaren 19an Azkuek Broussaini: “Joannateguy-ren eskutitz baten irakurri neban zuen ustez ondo izango zala bera ta ni Lyon-aldera joatea... Zertako bear nabe ni an? Elitzake naikoa izango esateko daukadana eskuz esatea? Nik uste dot baietz. Nik Mad. Saint Bonnet ikusi ezarren, gure Akademia ezta sans monnai geldituko”⁹¹. Abenduaren 22an Broussainek ez zuen oraindik arazoari irtenbiderik ikusten; Azkueri esaten zion: “Joannateguy atzo ikusi dot. Andra de F. Bonnet dagon erriko abaderi iratsi deutsa, baiñan oraindino erantzumenik ez dau artu. Zenbait egun barru ez ba’dau erantzumenik artuten *notaire escribano*’ri berari eskutitz bat bialduteko asmos ba’dauka./ Joannateguy’re eskutitza ez ba’da naikoa zeuk eta Montalivet abadeak azkartuko dozue eskutitza. Gero ikusi bear joan behar izango dozunetz Lyon’eko aldera”⁹². Azkenean ez zuten dirurik lortu eta Akademiaren sorrera atzeratu behar izan zuten.

Hendaiako biltzarrean erabaki zuten bezala, Aranak idazki bat bidali behar zuen egun-karietara euskalzaleei dei eginez Hondarribiako batzarrerako; idazkia bidali zuen hauek sinaturik: Adéma-Zalduby, lehendakaria; Champion eta Arana Goiri lehendakari ordea, Aguirre, S. Albizuri, Estanislao Aranzadi, Artola, Arrese Beitia, J. Arrospide, Azkue, Broussain, Constantin, Daranatz, Dourisboure, Durruty, Hatan, Hiriart, Hiriart-Urruty, Iturralde y Suit, P. izpitzua, Juvenal, Landerretxe, J. Larrea, Lassalle, Mugica, Sallaberry, eta Guilbeau idazkariak. Baina arazoak sortu ziren Arana eta besteen artean, zeren eta idazki horretan deia egiten baitzien euskera ikasi, euskeraz idatzi edota euskera maitatzen zuten guztiei. Gehiengoa ez zegoen ados deia hain talde zehazgaberri zabaltzeaz; horrela adierazi zion Guilbeauk Daranatz: “Le dirijo la carta de Campión que está absolutamente con nosotros y que deplo-

88. “Moins nous serons nombreux l’année prochaine à Fontarrabie et plus nous ferons de la bonne besogne. Si comme quelques-uns le voudraient nous étions une centaine, ce serait une vraie foire où personne ne pourrait se faire écouter et où les discussions ne prendraient jamais fin. En ce qui concerne le pays basque-français nous avons décidé Adéma, Guilbeau, Hiriart, Daranatz, et moi de n’admettre que 3 ou 4 adhérents connus par leurs études approfondies de l’eskuara ou les services qu’ils ont rendus à notre langue. Je proposerai à ces messieurs, la prochaine fois que nous nous réunirons à Bayonne, d’adresser un appel au chanoine Harriet, à M. Abbadie, curé d’Osses et à M. Altabe, curé en Soule. De votre côté, voyez quelles sont les bascophiles du sud de la Bidassoa qui pourraient enrichir de leurs connaissances ou de leur expérience le prochaine Congrès de Fontarrabie...Ne pourriez-vous faire un appel à Arzac et à Mendigacha, du Roncal?”, Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza, Hasparne, 1901ko irailaren, 30ean, “Del epistolario de R. M. de Azkue”, *Euskera*, 1957, 353-354 orr.

89. Broussainek Azkueri bidalitako eskutitza Hasparne, 1901ko azaroaren 5ean, op. cit., 361. or.

90. Op. cit., 367. or.

91. Op. cit., 372. or.

92. Op. cit., 373. or.

ra la situación/Azkue también me escribe una carta indignado y tiene razón⁹³. ¡Y si él supiera que hemos recibido la adhesión de 141 aranistas! Por este golpe él tronaría más. En fin, esperemos, estemos prudentes. Y cuando sea conocida la comedia araniana, los que rían no serán bizcaínos⁹⁴. Guilbeauk azaldu zion Azkueri Arana arduraduna zela idazki hori bidaltzeko baina 1901ko abenduaren 31rako balduta ez zegoen bezala, Adéma lehendakariak eta berak Bilboko, Donostiako, Irunako eta Frantziako aldizkaritara bidali zutela deialdia, Daranatzek, Adémak eta Guilbeauk sinaturik, eta amaitzen zuen esanez: "Vers le 12 janvier 1902 Mr. Arana ayant sans doute vu 'notre appel aux linguistiques eta litterateurs basques' nous adressa son document"⁹⁵.

Broussain, Arbelbide, Daranatz eta Darricarrèrek proposamena egin zuten Hondarribiako kongresua atzeratzeko, Aranaren jarreraren aurrean partaide batzuk parte hartzeari uko egingo ziotelakoan. Hala ere, Adémak eta Guilbeauk aurrera jarraitu zuten 1902ko Hondarribiako kongresuarekin, besteek ezetz proposatu arren eta Sabino Arana atxilotua izan arren 1902ko irailaren 11ean. Broussainek batzarrean egon zen eta gertatutakoaren berri eman zion Arbelbideri: "Vd. debe estar informado ya, más o menos, yo supongo, y no ignorará que el Congreso se ha terminado por un fracaso completo. La sesión de la tarde ha sido absolutamente escandalosa y burlesca a la vez, gracias a la presencia de un verdadero loco llamado Saubot-Danborguez que el Sr. Adéma había llevado con él de Bayona y a quien no ha pensado un solo momento en retirarle la palabra, a pesar de sus insensateces, sus invectivas, sus gritos./Finalmente, después de haber votado penosamente los Estatutos, nos separamos en medio de un tumulto y de un lodazal espantoso, sin poder constituir un Comité definitivo. Yo espero que después de una parecida prueba de su insuficiencia los señores Adéma y Guilbeau tendrán el pudor de retirarse definitivamente y dejarnos tranquilos"⁹⁶.

Hondarribiako batzar horretan Eskualzaleen Biltzarra elkartearen estatutuak mugatu zituzten. Broussain, Daranatz eta Darricarrèren nahien kontra egin zen bezala, hauek elkarte berriaren estatutuak eta kideen zerrendan heuren burua ikusi zutenean dimizioa aurkeztu zuten⁹⁷.

ANTOINE D'ABBADIE GARAIO SARE SOZIALAREN BARRUAN

Ikusi dugun bezala Antoine d'Abbadiek oso eginkizun garrantzitsua bete zuen XIX. mendearen amaieran euskal kultura bultzatzearren. Idazleen gaitasunak pizteaz gain Ipar zein Hegoaldeko euskalzaleak harremanetan jarri zituen, lan osoago bat burutu nahian.

93. Hauxe zioen Guilbeauk Azkueri eskutitz batez: "Vous m'avez parlé du procédé d'Arana que vous n'approuvez pas. Champion m'a écrit dans le même sens. J'écris aujourd'hui à Guerra, Mugica, Champion, Broussain, pour leur faire connaître le resultat de la Cre. d'Arana", Donibane Lohitzune, 1902ko otsailaren 2an, op. cit., 343. or.

94. Arana Goiri, S.: op. cit., 2118 or.

95. Guilbeauk Azkueri bidalitako eskutitza, Donibane Lohitzune, 1902ko otsailaren 2an, "Del epistolario de R. M. de Azkue", *Euskera*, 1957, 343. or.

96. Arana Goiri, S.: op. cit., 2135-2145 orr.

97. 1902 urterako aukeratu zuten zuzenditzarako komitea izan zen: Adéma, lehendakaria; Arana eta Champion, lehendakari ordeak; Guilbeau, idazkari orokorra; Hiriart, diruzaina; Daranatz, idazkari adjuntua; Arbelbide, Azkue, Broussain, Guerra, Legaz eta Mugica, kontseilariak.

	Domingo	Michel d'Lecluse	Francisque M. Duvoisin	Bonaparte	Anoine d'Anchope	Charles d'Echenique	Chaogui	Chaho	Utiarte	Campano	Vinson	Hiribarren	Van Eys	Webster	Schuchardt	Fabre	Arthu	Azkie	Salaberry	Guilbeau	Goyetche	Jig.Arana
Domingo		X																				
Michel d'	E X		X																			
Lecluse		X																				
Francisque				E	E																	
Duvoisin				E X	E X	X																
Bonaparte				E	X		E X J	E X														
Anoine d'	E	X	X	J	E X J		X	X														
Inchausepe				E X	X																	
Charles d'					X																	
Echenique				X	X J																	
Chaogui				X	J																	
Chaho				X	X																	
Utiarte					E																	
Campano	E				J																	
Vinson					X																	
Hiribarren					K	J	X	X														
Van Eys					X																	
Webster					K	K	X	X														
Schuchardt					X																	
Fabre																						
Arthu					E																	
Azkie					X																	
Salaberry					X																	
Guilbeau					X	J	X	X														
Goyetche					K	J	X	X														
Jig.Arana					J																	
					E																	

J. Lere Jabeotan egiten ziren lehakide bezala edo epai moduan

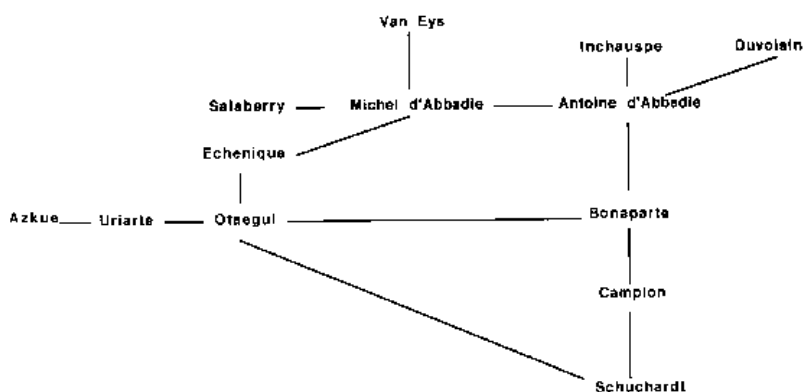
X: Hartemanak izan zituzten.

E: Esatitzak baldin zituzten.

K: Kontrakoak ziren

Damigod	Michel d'	Lécluse	Francisqui	Duvolsin	Bonaparte	Antoine d'	Inchauspe	Charles d'	Echenique	Oaegui	Chaho	Uriarte	Campion	Vinson	Hilbarren	Van Eys	Webster	Schuchardt	Arctiu	Aziue	Sarberri	Gulbeau	Goyetche	J.Jg.Azara	Total		
	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1		
Michel d'	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	
Lécluse	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Francisqui	0	0	1	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
Duvolsin	0	0	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	9
Bonaparte	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1	12	
Antoine d'	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	18	
Inchauspe	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	
Charles d'	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Echenique	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	
Oaegui	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	
Chaho	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	
Uriarte	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	
Campion	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	
Vinson	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	
Hilbarren	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Van Eys	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	
Webster	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Schuchardt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Arctiu	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Aziue	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Sarberri	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Gulbeau	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	
Goyetche	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	
J.Jg.Azara	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
Total	2	3	2	3	5	13	16	3	5	2	4	4	3	5	3	1	3	2	0	0	2	4	3	1	1		

2. Laukia.

3. Laukia.

Kultur pertsonaia hauen arteko harremanak osatzen duten sarea matrizez erakutsi ezke-ro (bigarren laukia) eskematikoago ikusiko dugu; adiskidantza zein etsaigo erlazioak isladatu nahi izan ditugu, batzuk zein besteak esanguratsuak direlako. Informazioa sistima binarioz agertu dugu: lotura egonez gero 1 jarri dugu eta ez egotekotan 0. Erlaziozko matrize honetan aktoreak birritan agertzen dira, zutabetan eta iladetan, matrize karratu bat osatuz. Matrizea asimetrikoa da (zutabeetan agertzen diren zifrak eta hiladetakoak desberdinak dira), erlazio sozialak asimetrikoak direlako. Zutabeen batuketak eta hiladenak pertsonaia bakoitzaren harreman kopurua isladatzen dute; horrela, gehien jasotzen dutenak Louis Luciano Bonaparte eta Antoine d'Abbadie dira, bakoitzak 13 eta 18 izatera helduz, eta gehien bidaltzen dutenak Bonaparte, Antoine d'Abbadie eta Duvoisin, 12, 18 eta 9 lortuz.

Matrizea gezizko eskema bihur daiteke (hirugarren laukia) argiago ikusteko. Puntu biren artean dagoen gezia kopurua puntu horien arteko distantzia ematen digu: Duvoisin eta Salaberryren arteko distantzia hiru da. Michel d'Abbadie, Antoine d'Abbadie eta Otaegui zubiak edo bitarteko sozialak dira, aktoreen artean informazioa (liburuak, eskuizkribuak, eskutitzak...) pasatzen baitute; ebaketazko puntuak direla esaten da, puntu horiek kentzekotan grafiko deskonektaturik geratzen delako. Puntu bat gunea da distantzia txikiak baditu besteekiko; aktore horrek erreztasunez sartuko da harremanetan ingurukoekin. Gure kasuan Antoine d'Abbadie eta Otaegui guneak dira, beste aktore batzuren harremanak kontrolatu ditzakete eta horrek boterea ematen die. Prestigiozko puntua da gutxi bialtzen duena eta asko jaso edo, besterik gabe, aktore asko duena inguruan, zuzenean edo tartekoen bidez: Bonaparte prestigiozko aktorea da; inguruan dituen mezulariek eta igorleek, Antoine d'Abbadie eta Otaegui, kontaktuan jartzen dute printzea besteekin. Bonaparteren eraginezko eremua osatzen dute, duen poterea zenbaterainokoa den erakutsiz.

Laukiek erakusten digute Antoine d'Abbadiek ezinbesteko zeregina izan zuela Louis Luciano Bonaparte Euskal Herriko ikertzaileekin harremanetan jartzeko. Antoine d'Abbadiek Louis Luciano Bonaparte ezagutu zuen Londresera egin zuen bidaietariko baten. Euskalzaleak ziren biak. Bonapartek Euskal Herrira etortzea erabaki zuen euskal gramatika jorratzeko eta d'Abbadieri eman zion horren berri. Lankide talde bat osatu nahi zuen Bonapartek. D'Abbadiek Inchauspe eta Duvoisin ezagutzen zituen eta Louis Lucianori aurkeztu zizkion. Esan dugu d'Abbadiek, Chahok eskaturik, Duvoisini eskatu ziola Chahorekin

lan egiteko bien artean hiztegi bat osatzeko; ez zuen lortu baina une horretatik oso harreman estuak izan zituzten d'Abbadiek eta Duvoisinek. 1855 urte inguruan gertatu zuen hori eta Bonapartek 1856an lehenengo bidaia burutu zuenean d'Abbadiek Duvoisin aurkeztu zion gramatikalarari frantziarrari. Duvoisinek eskutitz ugari bidali zizkion Bonaparteri eta Bonapartek d'Abbadieren bidez bidaltzen zizkion liburuak Duvoisini.

Inchausperi dagokionez, liburuen bildumazalea zen, Antoine d'Abbadie bezala, eta horrela aurkeztu zion d'Abbadiek Bonaparteri eskutitz baten bidez. 1856an Bonaparte Baionara heldu zenean zain zeuden d'Abbadie, Duvoisin eta Inchauspe. Inchauspek Antoine d'Abbadie eta Uriarteren bidez bidaltzen zizkion eskuizkribuak Louis Luciano Bonaparteri. José Antonio Uriarte lehenengo bidaian ere ezagutu zuen Bonapartek Bilboko San Nicolas elizako meza entzun ostean, Markinan aurkeztu ziotenean lehenengo bidaian.

Echenique eta Salaberry Charles d'Abbadiek Etxauz jauregian ospatzen zituzten bilera literarioetara joaten ziren. Bertara eraman zuen Antoine d'Abbadiek Louis Luciano Bonaparte eta harremanak hasi zen hiruren artean.

Claudio Otaegui 1863an hasi zen Bonaparterekin euskeratze lanean; 1966ko hirugarren bidaian elkarrekin ibili ziren. Hainbat sari irabazi zuen Otaeguik Antoine d'Abbadiek antolatutako euskal jaietan, danak Bonaparte ezagutu ostean: 1879, 1881, 1882, 1883, 1884, 1886 eta 1888 urteetan. Otaeguiren bidez Uriartek eta Echeniquek eskuizkribuak bidaltzen zizkion Bonaparteri.

BIBLIOGRAFIA

ARANA GOIRI, S.: *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabin*, Sendoa, 1980

Aranzazu, 1960: Villasante: "Aita Uriarte eta Euskerazko bere Biblia", 322 or.; "El R. P. José A. de Uriarte", 327 or.

ARTECHE, José de: *Camino y Horizonte*

Boletín Americano de Estudios Vascos, 1955: "Inv. Bibl. Bsc", p. 63-64

Boletín Americano de Estudios Vascos, 1960: Iriart, Michel: "Antonio d'Abadie d'Arrast", 132-134

Boletín Americano de Estudios Vascos: Gárate, Justo: "De nuevo con el suletino Chaho" 1951, 5 zkia., 8 or.

Boletín de la Real Academia de la Historia, 1883: Beswter, W.: "Altabiskarco Cantua", t. III, diciembre, 139-153 or.

Bonaparte ondareko eskuizkribuak, Deustuko Unibertsitatea, 1992

Buletin du Musée Basque, 1924: "La carte linguistique du Prince Louis Lucien Bonaparte", 39 or.

Bulletin de Paris: "Concours d'Urrugne", 1853-VI

Bulletin de Sciences et Arts de Bayonne, 1897: "Les fêtes de la Tradition Basque à St. Jean de Luz, 3 trim.

Bulletin du Musée Basque, 1919: "Wentworth Webster", 1-2 zkiak.

Bulletin du Musée Basque, 1924: Bonaparte L. L.: "Carte de sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscar. Londres, 1863", 1 zkia., 39-40 orr.

CHAHO, A; D'ABBADIEK, A.: *Etudes grammaticales sur la langue eukarienne*, Paris, 1836

D'ABBADIE, A.: *Prospectus du Manuel de Lécuse*, 1826

DELMAS, J. E.: *Fiestas euskaras de Marquina*, 1883, Bilbao

- Egan*, 1955: Labayen, Antonio María: "Elizanburu", 1-2 zkiak, 23-31 orr., 3-4 zkiak, 14-34 orr.
- Egan*, 1957: "Euskal-Bibliographia. Otaegi'tar Klaudio", 367-374 orr.
- Egan*, 1975: "Printze euskalzale bat", 3-12 orr.
- Egan*: "Antoine d'Abbadie 'Arrast", 196-198 orr.
- El Basco*, 1897: "El Renacimiento euskérico (E. S. Dodgsonen eskutitza)
- El Bidasoa*, 27 julio 1957-5 de octubre 1957: "Bonaparte'ren eun-urte-muga dala-ta
- El Noticiero Bilbaino*, 1883: "Las fiestas euskaras", apirilaren 23a
- Enciclopedia General Ilustrada, Literatura I*, Ed. Auñamendi, 1977
- Euskal Festak Oroimengarria uri onetako Bilduma Bereziaren erabakiz argitaratua. Juegos Florales Euskaros en San Sebastian. Memoria publicada por acuerdo del Consistorio de esta ciudad*, Donostian, 1883, 120 orrialde
- Euskal-Erria*, 1880: 201 orr. (Bonaparteren idazki bat)
- Euskal-Erria*, 1883: "Carta de S. A. el Príncipe Luis Luciano Bonaparte", 144 or. ta 404 or.; Otaegui, D.: Ondarribiko Euskal-Festak, 236 or.; "Testimonio acerca del canto de Altabiscar. Carta a don Natalio Alonso", IX, 414 or.
- Euskal-Erria*, 1886: "El proyecto de Academia Bascongado del Sr. de Artiñano", 361-364 orr.
- Euskal-Erria*, 1888: Arana'tar Bizendiri Londresen egindako txartela, 503. or.
- Euskal-Erria*, 1890: Campion, A.: Otaegiren bizita eta lanak; Webster, W.: "Augustin Etcheberry", 123 or.
- Euskal-Erria*, 1892: (Websteren nekrologia Elissambururi), 9-10 orr.
- Euskal-Erria*, 1894, d'Abbadie: "Euskal-Festak Donibane Garazin. Madalen Larralde, Sarako Martira-ren kondaira", XXX, 465 or.
- Euskal-Erria*, 1894: "Euskal-Festak Donibane Garazin. Madalen Larralde, Sara-ko Martira-ren kondaira", XXX, 465 or.
- Euskal-Erria*, 1895: "Le Capitaine Duvoisin et ses travaux", 213-217, 273-276, 365-372, 401-405 orr.
- Euskal-Erria*, 1896: "Euskal-Festak Mondragonen 1896, XXXIV, 365, 496 orr.; XXXV, 52, 104 orr.; "Juegos Florales en Cambo1896", XXXV, 61, 115, 29-210 orr.; "Fiestas Euskaras en Bilbao, 1896", XXXV, 59, 116, 207 orr.
- Euskal-Erria*, 1897: "Euskaros ilustres", 314-317, 431-433 orr.; "Fiestas Euskaras en Villaro", XXXVII, 149, 266 orr.; "Euskal-Festak Oyarzun-en", XXXVI, 375, 408, 434, 463 orr.
- Euskal-Erria*, 1906: "El palacio d'Abbadie", 385-389 orr.
- Euskalerrriaren Alde*, 1920: "Un patriota basko. Estanislao de Aranzadi", X; "De sus relaciones con Arana Goiri", 12 or.
- Euskalerrriaren alde*, 1929: Biografía. Antoine Th. Abbadie, 153-158 orr.
- Euskalzale*, 1897: "Euskal iaialdiak Villaro-n", I, 289 or.
- Euskera*, 1957: Alfonso Irigoyen: "Cartas de Inchauspe al Principe Bonaparte", 171-260, 322 orr.
- Euskera*, 1958: "Euskerazko eskutitzak", 25-28 orr.
- Euskera*, 1977: "Nor zen Abadia", 12-23 orr.
- Euskera*, 1978: "Pierre Broussain-en omenez", 161-179 orr.
- Euskera*, 1979: "Duvoisin kapitainaz ohar purruxka batzu", 753-758 orr.; "Piarres Broussain-en paperak", 167-170 orr.

- Eusko Jakintza*, 1947: "Bibliographie basque de M. Georges Lacombe", 495-503 orr.; Lacombe: "Les traductions de St. Mathieu (1856-1869)", 289-294 orr.; "Trois lettres inédites de Hugo Schuchardt à don Arturo Campion", 23-27 orr.
- Eusko Yakintza*, 1949: Lafon: "Hommage à la langue et à la littérature basque", 30 or.
- Eusko Yakintza*, 1953-57: "Introducción a un estudio sobre Luis Luciano Bonaparte y sus trabajos", 39-58 orr.
- Eusko Yakintza*, 1957: "Introducción a un estudio sobre L. L. Bonaparte y sus trabajos", 32-68 orr.
- Euzko Gogoia*, 1958: Lafitte: "Biblea Euskal Herrian", 495 or.
- Gernika*, 1947: "Les traductions basques de St.Mathieu (de 1856 à 1869)", I, 289-294 orr.; "Trois lettres inédites de Hugo Schuchardt à don Arturo Campion", I, 23-27 orr.
- Gure Herria*, 1921: Yturbide, P.: "Familia de Belzunce", 353 or.
- Gure Herria*, 1922: "L'abbé Darrigol et le prix Volney de 1829", 557-565 orr.
- Gure Herria*, 1923: Daranatz, J. B.: "Le makhila", 15-23 orr.; "Le Prince Louis-Lucien Bonaparte au Pays Basque en 1857", 361-364 orr.; "Louis-Lucien Bonaparte à Larrau et à Ochagavia en 1857", 255-256 orr.; 1923: "Une visite du prince Louis-Lucien Bonaparte", 113-115 orr.
- Gure Herria*, 1925: "L'Abbé Martin Hiribarren et son Dictionnaire Basque", 489-503 orr.
- Gure Herria*, 1927: "Julien Vinson", 60-64 orr.
- Gure Herria*, 1928: "Une lettre du Prince Bonaparte", 193-196, 427-429 orr.
- Gure Herria*, 1931: "Deux lettres inédites du P. Basile Joannateguy a Van Eys", 429-432 orr.
- Gure Herria*, 1957: Eskibel: "L'accueil de la Soule à Louis Luciano Bonaparte", 322-328 orr.
- Gure Herria*, 1958: "Luis Luziano Bonaparte euskalaria'ri Lapurdi'ko Euskaldunek egindako eskutitz batzuk", 97-100 orr.
- Gure Herria*, 1961: Haritschelhar, Jean: "Urrugne, 1961. Contribution a l'histoire de la Pelote"
- Gure Herria*, 1962: Veyrin, Ph.: "L'Inscription de Sare relative à Wentworth Webster à travers la correspondance de Philippe Veyrin", 219-224 orr.
- L'Avenir des Pyénées*, 1896: "Jeux Floraux à Cambo", VIII- 27
- L'Avenir des Pyrénées*, 1874: "Concours de poésie à Sare, par M. Guilbeau", IX-19
- L'Avenir des Pyrénées*, 1875: "Compte-rendu de la fête de Sara, par J. Vinson", IX-21
- L'Avenir des Pyrénées*, 1879: "Concours littéraire de Saint-Sebastian", IX-16
- L'Avenir des Pyrénées*, 1880: "Note sur les jeux floraux basques qui auront lieu à Saint-Debastian en septembre", V-8; "Note sur les fêtes basques qui auront lieu a Vera les 4 et 5 août", V-12
- L'Avenir des Pyrénées*, 1890: "Programmes de fêtes basques à Mauleon", IX-18
- L'Avenir des Pyrénées*, 1893: "Concours basque; programmes et conditions", VII-27; "Compte rendu des fêtes basques d'ustaritz", IX- 22
- L'Avenir des Pyrénées*, 1894: "Programmes des fêtes de S. Jean de Luz", VIII-14; "Les fêtes de S. Jean de Pied de Port", VIII-21; "Fêtes basques d'Hasparren", IX-8, 15, 22
- L'Avenir des Pyrénées*, 1897: "M. A. Abbadie, de l'Institut", 24-IV; "Compte-rendu fêtes de S. Jean de Luz", VIII-19, 22, 24, 26;
- La Petite Gironde*, 1897: "Lettres sur les fêtes de la tradition basque à S. Jean de Luz", IX-16, 17, 18, 19, 20

La Tradition au Pays Basque: "Antoine d'Abbadie", 539-560 orr., Elkar, 1982

Lafitte: *Le Basque et la Littérature d'expression basque*

Lambert, Gustave: *Etude sur Augustin Chaho*, Paris, 1861

Le Courrier de Bayonne, 1853-IX-8: "Fiesta de Urruña, Fête et Concours d'Urrugne"

Le Courrier de Bayonne, 1866: "Concours de Sare. Pièces cousonée", VIII-30, 31

Le Courrier de Bayonne, 1869: 3-IX: "Résultat du concours de Sare"; 26-IX: "Lettre sur le concours de Sare, par J. Vinson"; 1-X: "Réponse a la lettre de M. Vinson, par E. H."

Le Courrier de Bayonne, 1872: 20-IX: (Guilbeuren eskutitza) / 9-X: "Deuxième lettre sur le concours de Sare y vers présenté au Concours, par M. Guilbeau"

Le Courrier de Bayonne, 1876: Note sur le concours de Sare en 1876", IX-13

Le Courrier de Bayonne, 1877: IX-2: "Note sur le concours de poesie basque à Saint-palais"; IX-5: "Compte, rendu sur le concours de Saint-Palais, firmado por J. B. S."

Le Courrier de Bayonne, 1881: "Note sur le concours de poésie basque qui aura lieu à Irun le 8 septembre", VIII-3, 7, 17

Le Courrier de Bayonne, 1897: 27-III (Bonaparte printzearen eskutitza d'Abbadieri buruz).

Le Messenger de Bayonne, 1853-VI-9: "Annonce du Concours d'Urrugne"; VI-16: "Concours d'Urrugne: nouveaux juges"; VI-21: "Annonce de la publication et de la distribution du 'Montebideooco berriac"; VII-2: "Note sur le concours d'Urrugne"; VII-14: "Conseils sur le Concours d'Urrugne; VII-19: "Jeune basque partant pour Montevideo"; IX-10: "Tête d'Urrugne. Compte-rendu du Concours"; IX-13, 15: "Raport sur le Concours d'Urrugne"

Le Messenger de Bayonne, 1854: VI-6: "Concours d'Urrugne, deuxième année. Annonce et appel aux poètes; IX-12: "Fêtes d'Urrugne"; XII-30: "Compte-rendu du Concours d'Urrugne de 1854"; XI-9, 28. Chaho, A. y D'Abbadie, A.: "Lettres sur l'orthographe basque"

Le Messenger de Bayonne, 1855: XII-6 "Compte rendu de la fête d'Urrugne et du Concours de 1855"

Le Messenger de Bayonne, 1856: IV-19: "Lettre au sujet de Concours d'Urrugne"; VI-15: "Herrico besta, 'la fête du pays' par le Dr. Larralde; IX-4: "Programme et arrêté pour le Concours d'Urrugne"; IX-18: "Prince jauna, 'le Seigneur Prince', 13 couplets"; XI-15: "Souvenir de la fête d'Urrugne por A. d'Abbadie"

Le Messenger de Bayonne, 1859: d'Abbadie: "Travaux récents sur le basque", XII-29.

Le Messenger de Bayonne, 1860: IX. "Concours de Sare. Compte rendu par J. Duvoisin"

Le Temps, 1872: IX-20: Pécault, M.: "Une fête en Pays Basque, Sara 17 Sept."

Le Tribly, journal littéraire de Bayonne, 1846-VIII-11: "Prospectus d'un recueil de chants basques, paroles et musique", 5 zkia.

Lehenengo Euskalegunetako itzaldiak, 1922: Eguskitza: "Zabala Aba ta euskereazko bere lanak", 13-30 orr.; "Atzeritako euskalariez", 77-81 orr.

Principe de Viana, 1958: Alzola, N.: "Una carta de D. Jose Samper, Vicario de Jaurrieta, dirigida al príncipe Luis Luciano Bonaparte", 70-71 orr.; "El Príncipe Luis Luciano Bonaparte", 149-166 orr.

Revista de las Provincias Euskaras., 1879: "Las fiestas de la Asociación euskara en Elizondo", 178-182 orr.

Revista Euskara, 1879: "Las fiestas de la Asociación Euskara en Elizondo", 232-237 orr.

Revista Euskara, 1880: "Carta de Mr. d'Abbadie", 193-197 orr.

- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1869: "Concours de poésie basque à Sare", 367-369 orr.
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1872: "Concours de poésie basque à Sare en 1871"
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1905: "Science, critique et vanité"
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1909: "La langue basque à la Sorbone", 225-245 orr.
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1910: "L'étude de la langue basque et la méthode", 26-50 orr.
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1911: "Les études basques", 241-260 orr.; "Notes de bibliographie basque", 33-51 orr.
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, 1912: "Le père Hyacinthe et les Basques", 150-152 orr.
- Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, 1895: "Les Jeux Floraux de l'Association basque en 1895", 14 orr.
- Revue des Etudes Historiques et Religieuses du Diocèse de Bayonne*: Dubarat et Haristoy: "Lettres de Michel d'Abbadie à Darrigol", V, VI tomoak
- Revue du Musée Basque*: Veyrin, Ph, 1929: "Wentworth Webster", 1-29 orr.
- Revue Hispanique*, 1898: "Guillaume de Humboldt et l'Espagne", 217-218 orr.
- Revue Historique et Archéologique du Béarn et du Pays Basque*, 1912: "Antoine d'Abbadie en Abyssinie en 1847"
- RIEV*, 1907: "Les études basques de 1901 à 1906" 97 orr.; "Le prince Louis-Lucien Bonaparte", 161-166 orr.; "Quatorze lettres inédites du Prince Louis-Lucien Bonaparte au plaisir du Nouveau Testament de Liçarrage", 180-182 "Lettres adressées au Capitaine Duvoisin", 49-53, 421-423 orr.; "Louis Etcheverry", 641 orr.; "Additions et corrections du prince Louis-Lucien Bonaparte sur un exemplaire de son 'Verbe Basque'", 413-415 orr.
- RIEV*, 1908, "Le chanoine Adéma", 121-124 orr.; "Lettres adressées au capitaine Duvoisin", 257-270 orr.; "Basquistes contemporaines. le jonkheer van Eys", 805-807; "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores" 215-221, 655-659 orr.; "Del verbo euskérico. Respuesta al señor Vinson", 611-613 orr.; "Les fêtes de la Tradition basque à Tardets", 667-669 orr.; "Quatorze lettres inédites du Prince Louis-Lucien Bonaparte au Comte de Charencey", 775-786 orr.
- RIEV*, 1909: "Une manuscrit inédit du Prince Louis Lucien Bonaparte extrait de la collection d'Abbadie", 24-26 orr.; "Briefve des prinzen", 134-139 orr.; "A propos d'une lettre inédite d'Augustin Chaho", 286-292 orr.
- RIEV*, 1910: "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", 233-297 orr.; "d'Abbadie d'Arrast: Causeries sur le pays basque", 328-331 orr.
- RIEV*, 1912: "Hugo Schuchardt", 101-103 orr.
- RIEV*, 1913: Dubarat: "Lettres de Michel d'Abbadie"; Urquijo, J.: "Bonaparteren idazki bat, 182. orr.
- RIEV*, 1918: "Etudes grammaticales", 16-24 orr.; "H. de Charencey", 223-225 orr.
- RIEV*, 1920: "Hugo Schuchardt", 137 orr.
- RIEV*, 1927: "Souvenirs d'un voyage dans le Pays Basque en 1866", 111-121 orr.; "Fabre, Antoine d'Abbadie et le prince Louis-Lucien Bonaparte", 381-385 orr.; "Fabre, Bonaparte et Duvoisin", 723-724 orr.; "Hugo Schuchardt", 205-209 orr.; "Julien Vinson", 217-224 orr.; "Un collaborateur du Prince Bonaparte", 392-394 orr.; "Second voyage au Pays Basque en 1868", 527-543 orr.

- RIEV, 1928: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", 58-70, 281-286, 425-433 orr.; "Jean Baptiste Darricarrère", 156-158 orr.; "Un dernière mot sur Fabre et Louis Lucien Bonaparte", 648 or.
- RIEV, 1929: "Correspondance du Capitaine Duvoisin", 152-181, 449 orr.
- RIEV, 1929: "Correspondande du Capitaine Duvoisin", 152-181 orr.
- RIEV, 1930: "Hugo Schuchardt", 280; "Correspondance du Capitaine Duvoisin", 334-368 orr.
- RIEV, 1931: "Correspondance du Capitaina Duvoisin", 44, 130 orr.; "Una page du capitaine Duvoisin", p. 555-558 orr.
- RIEV, 1932: "Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campion", 192-198 orr.
- RIEV, 1933: "La colección de manuscritos del príncipe Luis Luciano Bonaparte en la Diputación de Guipúzcoa", 138-149 orr., "Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campión", 304-313 orR.
- RIEV, 1934: "Lettres du Prince Louis Lucien Bonaparte à Wentworth", 316-333 orr.; Urquijo, J.: "Vascófilos ingleses", 201, 605 orr.
- RIEV, 1935: Veyrin, Ph: "Une lettre de Carmelo de Echegaray à Wenthorth Webster", 316-339-344 orr.
- RIEV, 1936: Pitollet, C.: "Divagations sur le Chant de l'Altabiscar et sur son auteur", 183-184 orr.
- RODRIGUEZ, Josep A.: *Análisis estructural y de redes*, CIS, 1995
- RODRIGUEZ FERRER, Miguel: *Los vascongados, su país y el Príncipe Bonaparte*, Madrid, 1873
- RSVAP, 1948; Azkona, José M^a: "Joseph Augustin Chao", 493-506;"Joseph Augustin Chaho", 943-506 orr.
- RSVAP, 1954: "Cartas del P. Uriarte al príncipe Luis Luciano Bonaparte", 231-302 orr.
- RSVAP, 1957: "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", 220-239, 330-348, 429-452 orr.
- RSVAP, 1958: "Correspondencia del Príncipe Luis Luciano Bonaparte, Clémence Bonaparte, Duque de Mandas, Resurrección María de Azkue y otros documentos", 55-68; "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", 397-443 orr.
- RSVAP, 1959: "Otaegui a Bonaparte. Esquela de Año Nuevo", 75 or.
- RSVAP, 1960: "El príncipe Luis Luciano Bonaparte y su obra", 3-14 orr.
- The Academy*, 1883: "The national song of the Basques (d'Abbadieren eskutitza)", VI-23
- VILLASANTE, L.: *Historia de la literatura vasca*, Ed. Aranzazu, 1979
- XARRITON, P.: *Pierre Broussain. Sa contribution aux etudes basques (1895-1920)*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1985
- YRIZAR, Pedro de: Homenaje a don Julio de Urquijo, I, 375 or.